

II.

AZ OSZK TÖRTÉNETÉBŐL

Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt?

Az értelmiség jelentőségének felismerése

BERLÁSZ JENŐ

Könyvtárunk fennállásának századik évfordulójára néhai kartársunk, *Kollányi* Ferenc igazgató-őr nagyterjedelmű értékes munkát írt az intézet első két évtizedének (1802–1820) történetéről.¹ Ez a monográfia nemcsak a maga korában számított fontos műnek, hanem ma, hetedfél évtized múltán is nélkülözhetetlen: valahányszor amaz időszaknak egyes tényeiről, mozzanatairól akarunk konkrét bizonytságot szerezni, szükségképpen rá támaszkodunk. A könyv maradandó becsét nyilván adatgazdagságának és megbízhatóságának köszönheti; annak az akribiának, amellyel a szerző a forrásokban lappangó terjedelmes tényanyagot feltárta s annak a műgondnak, amellyel ugyanezt kronológiai folytonosságba rendezte. Persze, a történettudomány félévszázados fejlődése egészében véve mégiscsak avulttá tette Kollányi munkáját. Már régóta élénken érezzük feldolgozásának rendszerbeli és módszerbeli fogyatékoságait. Világosan áll előttünk, hogy a szerző éppen legsajátosabb, leglényegesebb feladatának nem tudott megfelelni: nem nyújtott belső sui generis intézménytörténetet. Előadásában csupán külsőséges eseménytörténet pereg előttünk, évek, hónapok, napok szigorú egymásutánjában, de a könyvtár szerkezetéről, berendezéséről, működéséről rendszeres életviteléről, sajátos könyvtártani szempontú fejezetekben nem szerezhetünk tudomást. A feldolgozott tömördek funkcionális jellegű adat a könyvben százfelé szétszórtan rejtőzik, szisztematikus rendben véletlenül sem kerül bemutatásra.

De előbukkannak Kollányi munkájának egyéb hiányosságai is; ilyennek érezzük a szereplő tények és történések interpretálatlanságát s ugyanezeknek a kor kulturális és társadalomtörténetébe való beágyazatlanságát. Ezt a fogyatékoságot azonban nem szabad kizárólag a szerzőnek felróni. Itt a XIX. század végi történetírás többé-kevésbé sajátos metodikai eljárásáról van szó, arról a tudományos magatartásról, amelynek analitikus munkáját formális adatkultusz, szintézisét látókörihiány jellemezte. A tények önmagukért beszélnek — vallották az egykorú historikusok — s felmentve érezték magukat az adatok mögött rejlő jelentések kivizsgálása alól. Hasonlóképpen nem volt érzékük a társadalmi összefüggések iránt sem; személyek, intézmények fejlődésében nem keresték a történeti élet egészével való benső kapcsolatot; beérték a téma izolált szemléletével.

Ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy Kollányi könyvéből nem tudunk választ kapni egyetlen olyan kérdésre sem, amely fennállásának első időszakában az Országos Széchényi Könyvtár társadalmi funkciójával kapcsolatos. Hiába

szeretnénk olvasni valamit azokról a társadalmi hajtóerőkről, szükségletekről, amelyek ezt a korszakos jelentőségű intézményt létrehozták; hasonlóképpen hiába keresgélünk olyan részletek után, amelyek a könyvtárból kisugárzó hatásokról, társadalomalakító munkáról szólnának. Az Országos Széchényi Könyvtárnak az egykorú társadalomban játszott szerepe századunk elején nem volt tudományos érdeklődés tárgya. Jellemző, hogy magának az alapítónak ide vonatkozó intencióira sem volt kíváncsi a kutatás. Kísérlet sem történt arra, hogy *Széchényi* családi körülményeinek, kultúrájának, pályafutásának, életfordulatainak tényei és nagy életműve, a könyvtáralapítás között összefüggéseket keressenek. Legfeljebb néhány személyi ráhatást vett észre az irodalom (*Kovachich* Márton Györgyét és *Hajnóczyét*), de azt, hogy az általuk jelentkező szubjektív kezdeményezések mögött társadalmi igények húzódtak meg, senki sem ismerte fel.

Észrevételünk jogosultságának meggyőző bizonyítékeként legyen szabad egy olyan fontos forrásgyűjteményre hivatkoznunk, amelyet maga Széchényi Ferenc helyezett el annak idején az Országos Könyvtárban, mégpedig nyilván azzal a céllal, hogy az utókornak kétségbevonhatatlan hiteles vallomással szolgáljon a Könyvtár társadalmi fogadtatásáról. Mintegy félezer darab levélről van itt szó, amelyeket a történelmi Magyarország, s részben a külföld közeleti és szellemi jelei, illetőleg különböző kulturális és politikai testületek intéztek a grófhoz abból az alkalomból, hogy ajándékképpen megkapták tőle az Országos Könyvtár nyomtatott katalógusait.² Szó van továbbá néhány terjedelmes névjegyzékről, amelyek ennek a korrespondenciának tulajdonképpen az előzményét alkotják, úgy érve, hogy ezek regisztrálják Széchényinek a szóban forgó személyekhez és intézményekhez írt megkereséseit, azokat a leveleket, amelyekkel katalóguskiadványát nekik felajánlotta, illetőleg az Országos Könyvtár gyarapítására őket felhívta.³

Másfél évszázad óta kínálkozik tehát itt egy becses gazdag kútforrás, amelynek alapításával kapcsolatos némely fontos mozzanatok lemeréséhez — felhasználatlanul.

E kitűnő lehetőséggel annak idején Kollányi nem élt. Ismerte a korrespondenciát s mégis figyelmen kívül hagyta. Ugyanígy járt el Kollányival egy időben *Fraknoi* Vilmos is, aki az Országos Széchényi Könyvtárnak 1875–1879-ig volt őre (igazgatója), a kor egyik legjelesebb historikusa, Széchényi Ferenc életrajzírója. A témával foglalkozó szakemberek közül csupán *Bártfai Szabó* László, a Széchényi család történetének monográfusa tanúsított némiképpen eltérő magatartást. Igaz, könyvének Széchényi Ferencről írt fejezetében ő is mellőzte a szóban forgó források feldolgozását, de annyit mégis megtett, hogy a katalógus-szétküldéshez használt egyik névjegyzéket közzétette a *Magyar Könyvszemlében*.

Adva van tehát számunkra a feladat: egyrészt feltárni a katalógussal meg-tisztelt személyek és közösségek jegyzékéből Széchényi alapítói intencióit, másrészt a válaszlevelek tüzetes tartalmi elemzése nyomán megállapítani, mennyiben értette meg a társadalom Széchényi törekvéseit.

Jelen tanulmányomat csupán a feladat első felének szentelhetem. A társadalmi rezonancia kérdésével később külön kívánok foglalkozni.

I. A NYOMTATOTT KATALÓGUSOK SZÉTKÜLDÉSE

Ismeretes, hogy Széchényi Ferenc az Országos Könyvtár alapítólevele 2. pontjában kötelezte magát arra, hogy a nemzetnek ajándékozott gyűjteménye mindennemű anyagáról (könyvekről, kéziratokról, térképekről, érmekről stb.) saját költségén készítteti el a közhasználatra szolgáló katalógusokat.⁵

Másfél évtizeden át tartó kemény munkával több részletben csakugyan sikerült a katalógusok sorozatát létrehozni. Legelőször, 1799–1803-ig a könyvek katalógusa került kiadásra hat tételben. Erre következett 1810-ben a könyvtár dekoratív múzeális különgyűjteményét alkotó éremtár-jegyzéke, végül 1815-ben a kéziratok katalógusa. A térképek és a különféle grafikus ábrázolások (metsetek) jegyzékelésére és kiadására — Széchényinek 1820-ban bekövetkezett halála miatt — nem kerülhetett sor. A megjelent kötetek sora e szerint a következő:

A)	1. Catalogus librorum, pars I–II.	Sopronii, 1799, 2 köt.
	2. Index huius catalogi	Pestini, 1800, 1 „
	3. Supplementum I. catalogi librorum	Posonii, 1803, 1 „
	4. Index supplementi I.	Posonii, 1803, 1 „
	5. Supplementum II.	Sopronii, 1807, 1 „
	6. Index supplementi II.	Sopronii, 1807, 1 „
B)	1. Catalogus numerum, pars I–II.	Pestini, 1807, 1 „
	2. Tabulae numismaticae, vol. I.	S. l. d. 1 „
	3. Appendix ad catalogum numerum	Pestini, 1810, 1 „
C)	Catalogus manuscriptorum, pars I–III.	Sopronii, 1815, 3 „

Mielőtt a szétküldés lebonyolításának és jelentőségének vizsgálatára térnénk, legyen szabad egynehány megjegyzést tenni magáról a katalógus-vállalkozásról.

Elsősorban azt kell megjegyeznünk, hogy e kiadványokban Széchényi nem valami igénytelen technikai segédeszközt bocsátott a könyvtár iránt érdeklődők rendelkezésére, hanem a kortudományosságának színvonalán álló, szakszerű bibliográfiai követelmények szerint készült sokoldalú jegyzékeket. Segítségével nemcsak szerzők, illetőleg címszavak rendjében lehetett az Országos Könyvtár anyagában eligazodni, hanem szaktudományi igények szerint is. Az utóbbi célt szolgálták hét főosztályra (theológia, medicina, philosophia, mathesis, philologia és pedagogia szakra) tagolt rendszerükkel az ún. indexkötetek. Ez a gondosan szerkesztett apparátus már előre sejteni engedi, hogy Széchényi az Országos Könyvtárt nemcsak könyvmúzeumnak szánta, hanem kiváltképpen műhelynek a hazai tudományosság művelői számára.

Széchényi tudományos célkitűzése mellett tanúskodnak azok a munkatársak is, akikkel együtt dolgozott a katalógusokon, s az illusztris lektorok, akik az egyes köteteket felülvizsgálták és előszóval ellátták. A könyvkatalógusok szerkesztését a kiscenki kastélyban — több technikai asszisztens közreműködésével — a gróf két tudományos munkatársa *Tibolth* Mihály (1765–1833) és *Petravich* Ignác végezte.⁶ A külön-külön megjelenő köteteket pedig nem kisebb emberek revideálták, mint Michael *Denis* (1729–1800) a bécsi Hofbibliothek custosa, Széchényi Ferencnek egykori terézianumi tanára,⁷ továbbá *Engel* János Keresztély (1770–1814), akkoriban egyik legjelesebb hazai történetírónk,⁸ valamint *Szerdahelyi* György Alajos pesti egyetemi tanár, író és esztéta.⁹ Hasonlóan kiváló szakember

volt az éremkatalógus szerkesztője, *Schönwisner* István (1738 – 1818) pesti numizmata professzor, és a kéziratkatalógusé is, *Miller* Jakab Ferdinánd (1749 – 1823) az Országos Könyvtár első öre, majd a Nemzeti Múzeum igazgatója.¹⁰

Utálnunk kell egy fontos formai mozzanatra is. Az a tény, hogy a kezdődő magyar nyelvmozgalomnak ezekben az éveiben — amikor már a tudományok megmagyarosításának programja is hangot kapott —, az Országos Könyvtár katalógussorozatát Széchényi Ferene latin nyelven jelentette meg, bizonyára nem volt véletlen. Okát nyilván nem abban kell keresni, mintha Széchényi a magyar nyelvet valamiféle intellektuális göggel lenézte volna, vagy éppen elvi ellenzője lett volna Bessenyeieék programjának, hiszen ő arisztokráciánknak ama kevesei közé tartozott, akik a magyart anyanyelvként sajátították el, és gyermekkorukban hazai falusi környezetben gyakorolták. A latinítás itt minden bizonnyal más célra irányult: valószínűleg arra, hogy kifejezésre juttassa azt az alapítói szándékot, mely szerint az Országos Könyvtár mint kultúrkinccs és kultúr-eszköz nemcsak született magyaroknak van szánva, hanem a magyar korona minden népének. Erre látszik vallani különben az új könyvtárnak *Biblioteca Regnicolaris* elnevezése is, amely a *Biblioteca Nationalis* ellenében rövid időn belül általános érvényre jutott.¹¹

Íme, ilyen mély értelmű jelek voltak már eleve leolvashatók arról a katalógusvállalkozásról, amelyet Széchényi okkal tartott az alapító aktus szerves, kiegészítő részének, mert tisztában volt azzal, hogy a gyűjtemény szellemi kincseinek az ország elé tárása nélkül nem lehetséges. A téka állománya ugyanis már megnyitásokor meghaladta azt a határt, amelyen alul autopsziával is áttekinthető lett volna. Így hát még a fővárosi látogatók sem igazodhattak el benne, a vidéki érdeklődők meg egyáltalán fogalmat sem alkothattak róla. Ebből a felismerésből szükségképpen adódott Széchényinek az az elhatározása, hogy mindkét magyar hazában (az anyaországban és Erdélyben), de szükség esetén a határokon kívül is mindenkinek, akinek az Országos Könyvtár anyaga munkájában támaszul szolgálhat, katalógusát tiszteletpéldányként megküldi. S ezt az elhatározást még az alapítás évében tett követte: 1802-ben — *József* nádor engedélyének kikérése után — megkezdődött a nyomtatott kötetek szétküldése.¹²

Az akciót gondos előkészítés előzte meg. Irányelveket az igényjogosultak jegyzékének összeállításához nyilván maga a gróf adott, a kidolgozást pedig két tudományos munkatársa, a már említett *Tibolth* Mihály és *Miller* Jakab Ferdinánd végezte. Maga az expedíció több fázisban zajlott le, igazodva az egymásra következő kötetek megjelenéséhez. A névsor éppen ezért nem maradhatott változatlan; alkalomról alkalomra revideálni kellett. Innen van az, hogy a Széchényi levéltárban több variánsa maradt fenn.¹³ Közülük az egyik — mint jeleztük — a *Magyar Könyvszemlében* nyilvánosságra került. Megjegyezzük, hogy az egyes jegyzékek között mutatkozó kisebb-nagyobb eltérések a mi vizsgálatainkat nem zavarják; munkánk ui. kiváltképpen a névsorok társadalomtörténeti értelmezésére irányul; a számszerű adatok pedig volumenükben nagyjából egyezők.

Az alábbiakban tehát mind strukturálisan, mind statisztikailag szemügyre fogjuk venni Széchényi Ferencnek e nagyszabású könyvtár-propagandáját. Vizsgálódásunk elsőrendű alapjául a Széchényi levéltár II. csomójának 70. sz. alatt őrzött jegyzékét választottuk; emellett a *Bártfai* Szabó által kiadott jegyzéket mint ellenőrző eszközt használtuk. Kiinduló pontul legyen szabad a névjegyzék alapvető tényeit táblázatosan szemléltetnünk.

Elsőnek álljon itt a katalóguspéldányok bel- és külföldi expedícióját feltüntető kimutatás.

1. táblázat

Szétküldetett					
külföldre			belföldre		
Intézményeknek	Magán-személyeknek	Összesen	Intézményeknek	Magán-személyeknek	Összesen
11	73	84	113	356	469

Leolvasható erről, hogy az 550 példányban kinyomtatott katalógusoknak alig 1/7 része irányult külföldre, zömük belföldön került szétszétadásra. Világos bizonyosság ez arra, hogy Széchényi Ferenc könyvtárpropagandája kiváltképpen a hazai társadalomnak szólt, s úgy látszik, csak mellékesen kívánta szolgálni a hagyományos Czvittinger-féle célt: kulturális jelentőségünk demonstrálását Európa előtt.

Számtáblázatunk további bontása újabb beszédes felvilágosításokkal szolgál.

2. táblázat

Szétküldetett							
külföldre			belföldre				
Ország	Város	Összesen	Országgrész	Város	Megye	Magán-személy	Összesen
Ausztria	Bécs	45	Buda és Pest	2	—	130	132
Csehország	Prága	9	Dunántúl	7	11	76	94
	Brünn	2	Kisalföld és Felvidék	20	20	71	111
Német birodalom	Altdorf	1	Duna-Tisza-köze	4	6	14	24
	Berlin	3	Tiszántúl	6	13	18	37
	Breslau	1	Erdély és Partium	5	5	40	50
	Drezda	2	Horvát-Szlavonország	8	6	7	21
	Erlangen	1					
	Göttingen	5					
	Heidelberg	1					
	Jena	2					
Köln	1						

Szétküldetett							
külföldre			belföldre				
Ország	Város	Ösz- sze- sen	Ország rész	Város	Megye	Ma- gán- sze- mély	Ösz- sze- sen
Lengyelország	Varsó	1					
	Krakkó	1					
	Lemberg	1					
Oroszország	Petrograd	3					
Itália	Milánó	2					
Anglia	Salisbury	3					
Összesen		84		52	61	356	469

E kimutatás belföldi vonatkozásainak részletes kiértékelése fogja tanulmányunk főfeladatát alkotni, ezért vele csak azután kívánunk foglalkozni, miután mellékfeladatunkkal, a külföldi expedíció jelentésével tisztába jöttünk.

II. A KÜLFÖLD TÁJÉKOZTATÁSA

A táblázatunk jobb oldalán szereplő város-névsorból nem nehéz megállapítani, hogy Széchényi külső téjékoztatási programját kiváltképpen a magyar szellemi élet XVIII. századi hagyományos nyugat-európai orientációja, illetőleg saját magának személyes külső kapcsolatai szabták meg.

Az utóbbiak kapcsán tudni kell azt, hogy Széchényit különösen erős szálak fűzték Bécshez. Itt a Terézianumban végezte (1772 – 74-ben) felsőfokú tanulmányait,¹⁴ itt volt alkalmá barátságot kötni a felvilágosodás kiváló ausztriai reprezentánsaival, itt vált szellemben-lélemben modern kultúreberré, s itt ismerte meg 1783 – 86-ban József császár udvarában az aufklárista politika gyakorlatát is.¹⁵ A monarchia többi részében és az idegen nyugati országokban huzamosabban nem tartózkodott, csupán egy nyugat-európai, illetőleg egy itáliai utazás során (1787/88-ban, illetőleg 1792/93-ban) szerzett tapasztalatok, ismeret-ségek nyújtottak neki betekintést a Nyugat anyagi és szellemi kultúrájába.¹⁶

A Bécsbe juttatott katalógusok nagy száma azonban csupán Széchényi kapcsolatai alapján nem lenne érthető, ha nem tudnánk egyszersmind azt is, hogy a császárváros általában az egész fejlődő *literata Hungaria* számára is igen sokat jelentett ekkoriban, messze többet minden más külföldi kultúrcentrumnál. Ismeretes, hogy Bécs műveltségi szintje 1750 után milyen rohamosan emelkedett, mennyire fölébe nőtt a magyarországi kultúrnívónak. A Gerhard van Swieten által újjászervezett ősi egyetem és könyvtára, az 1746-ban felállított Collegium

Theresianum és könyvtára, a XV. század óta szakadatlanul gyarapodó csodálatosan gazdag Hofbibliothek, a nagyszámú könyvnyomdák és könyvkereskedések, a Burgtheater, a *II. József* korában felvirágzott publicisztika és belletrisztika csupa olyan tényező volt, amelyek ámulatba ejtették a Bécsben megforduló magyar intellektueleket.¹⁷ Idehaza — tudjuk — effajta intézmények legfeljebb szerény provinciális formákban és méretekben fordultak elő. Nem csoda tehát, ha a haladó magyar törekvések elsősorban itt a császárváros nagyszerű adottságai között kísérelték meg létrehozni azokat az eszközöket, amelyekkel — úgy vélték — mozgásba lehet hozni az elmaradott hazai szellemi életet.

Bessenyeieék óta nagy volt e téren az előmenetel. A bécsi magyar politikai intézmények (a magyar és az erdélyi kancellária) magas kultúrájú tisztviselőiből, udvari ágensekből és abszontista főúri családok titkáraiból, nevelőiből, jobbára kismemesi vagy polgári származású értelmiségiekből a századfordulóra már valószínűs magyar kultúr-kolónia alakult ki, s ennek tagjai baráti társaságokba tömörülve egyre serényebben és céltudatosabban dolgoztak a *renovatio Hungarica* nagy feladatán. Úgy véljük elég, ha itt *Révai* Miklós, *Rát* Mátyás, *Decsy* Sámuel, *Szacsvai* Sándor, *Márton* József, *Engel* János Keresztély, *Görög* Demeter, *Kerekes* Sámuel, *Korabinszky* János Mátyás, *Sándor* István *Sándorffi* József, és *Szalkay* Antal nevére hivatkozunk. Jórészt ezek a literátorok és előkelő pártfogóik — többek közt gróf *Teleki* Sámuel, gróf *Pálffy* Károly, gróf *Koháry* Ferenc, gróf *Apponyi* Antal, gróf *Szapáry* János és gróf *Eszterházy* József (valamennyien jeles kultúremlékek, könyv- és műgyűjtők) — voltak azok, akiknek a Széchenyi által Bécsbe küldött katalógusok többsége jutott. Jól tudta Széchenyi, hogy akciójával olyan mozgalomnak nyújt támogatást és ösztönzést, amely a hazai határokon belül folyó erőfeszítésekkel együtt az új évszázad új műveltségét hivatott felépíteni Magyarországon.

Természetesen — a táblázat idevágó másik száma mutatja — nem tévesztette szem elől Széchenyi Ferenc az autochton bécsi kultúra intézményeit és képviselőit sem. Megküldte katalógusát mindenhova, ahol nézete szerint szükség volt rá, hogy az illetékesek konkrét reális fogalmat alkothassanak Magyarországról és népeiről, különös tekintettel a magyar kulturális teljesítményekre. A fentebb említett három nagy tudományos intézményen (az udvari, egyetemi és tereziánumi könyvtáron) kívül részese volt Széchenyi megtisztelő figyelmének a magyar kulturális élet iránt érdeklődő osztrák szellemi kiválóságok egész sora is. Ezek közé tartozott: Gottfried *van Swieten* államtanácsos, Josef Max *Ossolinski* és Paul *Strattmann*, mindhárman az udvari könyvtár vezető tisztviselői,¹⁹ Josef *Hammer-Purgstall*, a nagyhírű orientalista, Josef *Sartori* a Tereziánium könyvtárosa, Josef *Sonnenfels* és Anton Wilhelm *Gustermann* a Tereziánium professzorai,²⁰ Heinrich Gottfried *Brettschneider* a pesti Egyetemi Könyvtár egykori adjunktusa,²¹ *Caroline Pichler* író és mások.

De belejátszott Széchenyi akciójába a politikai bölcsesség is. Megkapták a katalógusokat az uralkodóház egyes tagjai (*Antal*, *Rainer* és *Ferdinánd* főherceg), valamint azok a mértékadó politikai személyiségek is, akiknek a magyar ügyekre jelentős befolyásuk volt; így Graf *Franz Colloredo-Wallsee* kabinetminiszter, Graf *Karl Zinzendorf* államtanácsos, utóbb állam- és konferenciáminiszter, Graf *Franz Sarau* kamaraelnök, Johann Melchior *Birkenstock* a tanulmányi tanács elnöke, Freiherr Josef *Retzer* udvari titkár és cenzor, Freiherr Anton *Spielmann* titkos tanácsos és még sokan mások. Ide kell sorolni azokat a magyarországi

származású magasrangú udvari méltóságokat, illetve tisztviselőket is, akik a magyar nemzeti törekvéseknek inkább ellenlábasai, semmint támogatói voltak, akiknél a katalógusok szintén a *captatio benevolentiae* szerepét játszhatták. Ilyen volt többek közt *Izdenczy József* államtanácsos, *Lányi József* és *Bedekovich Szerafin* kancelláriai tanácsos.²²

Széchenyi Ferenc bécsi propagandája eszerint tehát világosan három célt szolgált: erősíteni kívánta az ottani új magyar értelmiség törekvéseit, rokonszenvet és megértést akart kelteni a magyarországi műveltséget lebecsülő osztrák tudósokban, végül megkísérelte befolyása alá vonni a hazai művelődési mozgalom iránt ellenséges politika tényezőit.

De vajon miféle megfontolás alapján juttatta el Széchenyi katalógusait a táblázatunkon szereplő többi európai városokba? Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy e tekintetben kizárólag a helyes magyarság szemlélet kialakításának szempontja vezette. Gyakorlati politikai számításoknak ui. Bécsen kívül sehol sem lehetett értelmük, hiszen a Habsburg-monarchia többi tartományi fővárosa hatalmi tekintetben teljesen súlytalan volt. Figyelembe jöttek azonban ugyanazek mint művelődési gócek. Ezek közé tartozott kiváltképpen Prága. Tudjuk, hogy 1787. évi útja során Széchenyit milyen kedvező benyomások érték e helyen. Többek között itt volt része abban az élményben, hogy megismerhette egy neves cseh arisztokratának, František Josef *Kinský*nek — aki éppúgy, mint ő a Terezianum neveltje volt — nemzete számára felajánlott nagyszerű könyvtáralapítványát.²³ Ez az ismerkedés oly erővel hatott rá, hogy alkalmasint ekkor fogalmazott meg benne egy magyar nemzeti könyvtár életrehívásának eszméje. Hogy mennyire találta Széchenyi a cseh értelmiség megismert reprezentánsait magyar kérdésekben tájékozottaknak, nemzetünkkel szimpatizánsoknak vagy ellen-szenvet érzőknek, az nem állapítható meg. Mindenesetre a XIX. század elején, csaknem húsz évvel csehországi útja után indítatva érezte magát, hogy Prága három kimagasló intézményének: az Egyetemi és a Strachovi könyvtárnak, valamint a Societas Oeconomicának felajánlja a magyar szellem három évszázados termését regisztráló katalógusát. Ezenkívül külön figyelmet tanúsított némely magánszemélyek iránt is, akik közül Josef *Dobrovský* a nagy hírű slávista, Georg *Brandtke* egyetemi könyvtárigazgató, Jan Bohumir *Dlabač* a strachovi apátság könyvtárosa, Karl Rafael *Ungar* a Nemzeti Könyvtár megszervezője, *Milogrün* strachovi apát, továbbá két magyarországi származású literátor, Anton *Zechenter* műfordító és Johann Christian *Zwanziger* filozófus, s még néhány kevésbé nevezetes személy képviselte az intelligenciát,²⁴ Graf Franz Joachim *Sternberg*, Graf Rudolf *Chotek* pedig az arisztokráciát.²⁵

Ha a német birodalom városait tekintjük, megállapíthatjuk, hogy Széchenyi kiválasztása ezek esetében sem volt ötletszerű. Azok a városok, amelyek táblázatunkon szerepelnek, jobbára olyan helyek voltak, amelyek szoros kapcsolatban álltak XVIII. századi kulturális életünkkel. Ismeretes, hogy Göttingen, Jena, Heidelberg, Altdorf és Erlangen egyetemét a magyarországi protestáns tanulóifjúság milyen hosszú időn át s mely sűrű rajokban látogatta. A hazai német és szlovák evangélikus teológusok csakúgy, mint a magyar református hittan tanulók itthoni iskolázásuk befejeztével bármily áldozatok árán is igyekeztek felkeresni az említett híres akadémiákat. A közfelfogás szerint ui. az európai tudományosság szintjét németországi peregrináció nélkül nem lehetett elérni.²⁶ Még az erdélyi kálvinista grófi családok fiai is kötelezőnek érezték, hogy hosz-

szabb-rövidebb ideig iskolázzanak az említett főiskolák valamelyikén. Érdekes, hogy Széchényi Ferenc, bár prominens katolikus család sarja, a jezsuiták és Bécs neveltje volt, mégis milyen erős érdeklődést tanúsított a klasszikus protestáns kultúrcentrumok iránt. Említett 1787. évi utazásakor a mondott helyeket sorjában felkereste, és személyes ismeretséget kötött mindazokkal a tudós professzorokkal, akiknek híre-neve Pannoniában is fogalom volt, s akiket nyomtatott műveik alapján maga is nagyra becsült. A legnagyobb élményt nyilván számára is Göttinga jelentette, a *Georgia Augusta* egyetem, az angol szellemi életnek ez az előretolt hídfője, a szabad racionalista kritikai szellem fellegvára és a vele szoros belső kapcsolatban álló híres tudós társaság (*Regia Scientiarum Societas*), amely sok jeles magyart is tagjai közé sorolt. Ugyanitt találkozhatott Európa első modern értelemben vett közkönyvtárával²⁷ is, és láthatta, hol és hogy készül a híres tudós újság, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*. Az itt megismert tudósok közül kimagaslott a kelet-középeurópai történelem úttörő kutatója, a magyar múlt és jelen iránt is kitűnő figyelmet tanúsító professzor, August Ludwig Schlözer (1735 – 1809) és a nálánál nem kisebb jelentőségű mester, a neohumanizmus egyik megalapítója, Christian Gottlob Heyne (1729 – 1812). Ők és *Grellmann* professzor az elsők között voltak, akiknek Széchényi megküldte katalógusát. Schlözer esetében különösen úgy érezhette, hogy fontos missziót teljesít, mert nyilvánvaló lehetett előtte, hogy a kitűnő tudós magyarelles történet-szemlélete hiányos, hibás tájékozottságából ered.²⁸ De nem feledkezett meg Széchényi a német földön megismert többi jeles szakférfiről sem. Conrad Mannert altdorfi, Friedrich Nicolai és Karl Ludwig von Woltmann berlini, Johann Georg Meusel erlangeni és Janson heidelbergi professzor, valamint Johann Christian Adelung drezdai, Johann Erich Biester berlini, Heinrich Karl Eichstädt jénai, Johann Ephraim Scheibel boroszlói, Freiherr Hübsch kölni könyvtárőr és még néhány kevésbé ismert személy ugyancsak megkapták tőle az Országos Könyvtár katalógusát.²⁹ Nem maradt figyelmen kívül vándorló hazánkfia, Fessler Aurél Ignác neves történet- és regényíró, ez időben berlini teológiai tanár, valamint a göttingeni tudós társaság és a jénai akadémia sem.

A szóban forgó 1787/88. évi nyugat-európai utazása során Széchényi Szászországon és Poroszországon, majd Belgiumon kívül Angliába is ellátogatott. A szigetország volt fő úticélja. Csaknem négy hónapot töltött itt, bejárva nem csupán Londont és vidékét, hanem a középső országrészt és Skócia nagyvárosait is.³⁰ Londonban megtekintette a British Museum könyvtárát és egyéb gyűjteményeit, vendégként megjelent a *Royal Society* ülésein és látogatást tett a szellemi élet legnevesebb képviselőinél. Útinaplójából tudjuk, mekkora hatást tettek rá a brit anyagi és szellemi kultúra csodái.³¹ Aligha lehet kételkedni abban, hogy egy magyar nemzeti könyvtár s esetleg egy nemzeti múzeum létrehozásának eszméje az itteni tapasztalatok hatása alatt tovább érlelődött benne. Mégis, amikor 15 év múlva az Országos Könyvtárt valóban sikerült életre hívnia, angliai kapcsolatai már erősen meglazulhattak, mert katalógusából csak a dél-angliai Salisburybe küldött három példányt.³²

Hasonlóan szűk körben informálta Széchényi Itáliát. A katalógusok szétküldési jegyzékébe csupán Milánó városát vette fel két tétellel: Gaetano Cattaneo a királyi éremgyűjtemény őre és C. Scopoli köznevelési igazgatójával.³³ Különösnek látszó dolog ez, főképpen, ha figyelembe vesszük, hogy Széchényinek több hónapig tartó olaszországi utazása során bő alkalma volt megismerni az

európai könyvkultúra e klasszikus hazáját, végiglátogatni a legfényesebb humanista eredetű bibliotékákat Velencétől Nápolyig. Igaz, hogy ekkor nem magánemberként utazott, hanem mint diplomata, s így inkább közéleti előkelőségekkel érintkezett, semmint szellemi emberekkel. Tartózkodásának fő okát azonban — úgy véljük — nem annyira e körülményben, mint inkább a politikai helyzetben kell keresni, abban, hogy 1798-tól fogva, Napóleon uralma alatt az olasz kultúrintézetek korábbi vezető gárdája, amelyet Széchényinek alkalmá volt megismerni, valószínűleg kicserélődött.

Ami pedig a kelet-európai szláv területek, Oroszország és Lengyelország iránt megnyilvánult csekély figyelmet illeti, az nyilvánvalóan onnan eredt, hogy Széchényi ezeket az országokat nem ismerte, sohasem járt egyikben sem, s így nem volt alkalmá személyes kapcsolatok felvételére. Ezért csupán az 1725 óta fennálló petrográdi híres tudós társaságnak (Academia Scientiarum Petropolitana) és titkárának, Nikolaj Ivanovics *Fusznak* küldött egy-egy példányt katalógusából.³⁴

Hasonlóképpen járt el Lengyelország esetében is. Itt is csak egy-egy magán-személy, Adam *Czartoryski* herceg Krakóban, illetőleg *Curalt* egyetemi könyvtárnok Lembergben, valamint a varsói irodalmi társaság (Societas Litteraria Varsoviensis) részesült figyelmében.³⁵ Bármennyire szerény volt is ez a tájékoztatás, mégsem tekinthető jelentőség nélkül valónak, hiszen a legfőbb tudományos fórumokon mégiscsak bárki számára hozzáférhetővé vált egy, a magyar kultúreredményeket regisztráló hiteles kézikönyv.

Ha az egész külföldi akció jelentőségét akarjuk mérlegelni, meg kell állapítanunk, hogy ez bizonyára lehetett volna sokkal szélesebb körű is, több tekintettel a kontinensen szerteszét működő, az egyetemeknél nagyobb fontosságú tudós társaságokra és közkönyvtárakra. Úgy látszik azonban, hogy Széchényinek e részben nem voltak messzebb tekintő céljai. Propagandája csupán oly határokig kívánt elérni, ameddig Magyarország és népei, illetőleg ezek kultúrája iránt tudományos érdeklődést lehetett feltételezni. Nyilván volt is ebben ráció, ami ti. a legszélsőbb perifériákat (az ekkoriban még török iga alatt álló Balkánt, a Pireneusi félszigetet vagy akár Skandináviát) illeti, ámde Németalföld, Svájc, Franciaország informálása évszázados szellemi kapcsolatok alapján — úgy véljük — nem lett volna hiábavaló. Sőt, a Magyarország műveletlenségéről elterjedt nyugati balítéletek leküzdésére a figyelembe vett országokban is jóval több várost, több intézményt, több mértékadó személyt lehetett volna felvilágosítani. Ámde Széchényi érdemét azért semmiképpen sem lehet elvitatni. Ami e tekintetben történt, nyilván az is hatott: a szóban forgó országok szellemi arisztokráciájának körében többé-kevésbé hozzájárulhatott kultúránk helyesebb értékeléséhez, illetőleg a tájékozatlanoktól sugalmazott elfogultságok és a Herder-féle tudománytalan jóslatok³⁶ diszkreditálásához. Végére is Széchényi katalógusai dokumentálták a világ előtt, hogy Magyarország a reformáció kora óta igenis állandó cselekvő részese, tevékeny építője az európai intellektualizmusnak.

III. A BELFÖLDI PROPAGANDA CÉLJAI

Nemzeti könyvtárról lévén szó, érthető, hogy az alapító kiváltképpen a hazai társadalomnak kívánta bemutatni azokat a kultúreszközöket, amelyek az országban évszázadok óta mind mostanáig szétszórva lappangtak, s az érdeklődők számára jórészt hozzáférhetetlenek, megismerhetetlenek voltak.

Szóban forgó kútfőnk bőséges lehetőséget nyújt Széchényi intenciójának kifejtésére. A fentebb közölt 2. táblázaton szereplő rovatok címeiből és számaiból kiindulva, részletről részletre szemügyre vehetjük azokat a társadalmi csoportokat, alakulatokat, amelyek az expedíciós jegyzékben előfordulnak, s megkísérelhetjük kifejtetni azt a mélyebb társadalmi-kulturális értelmet, amely Széchényinek velük kapcsolatos elgondolásában rejlett.

Előljáróban a táblázatról közvetlenül leolvasható két, általános tájékoztatást nyújtó mozzanatra kell felhívunk a figyelmet.

Először is megállapítható, hogy Széchényi a belföldi propaganda körét a lehető legtágabbra vonta. Nem csupán az akkori anyaországot foglalta bele, hanem az erdélyi nagyfejedelemséget és Horvát-Szlavónországot is. E körülményben ismét pregnáns kifejezést nyer a fentebb már valószínűsített alapítói intenció, mely szerint Széchényi az Országos Könyvtárt mint kulturális támaszt egyaránt rendelkezésre kívánta bocsátani a magyar korona minden népének.

Másodszor igen tanulságos a szétküldött katalógusok számszerű megoszlása is. Eszerint Széchényi Pest-Budának, az ország fiatal fővárosának több katalógust juttatott, mint a nagy kultúrtörténeti múltú Felvidék és Kisalföld városainak együttvéve. Arra vall ez, hogy Pest-Buda az ő személyes meggyőződése szerint is immár az ország szellemi vezető erejét jelentette, ez a város volt hivatva kulturális megújulásunk élén járni. Pozsony — évszázadokon át hazánk politikai-szellemi fókusza — csupán 22 katalógust kapott, többre nyilván nem is volt objektív igénye. A kultúrterületek rangsorában — Széchényi mérlegelése szerint — második helyen a Dunántúl következett, ezzel csaknem egy sorban a Kisalföld és a Felvidék, majd Erdély és a Partium, aztán a Tiszántúl, a Duna – Tisza köze, végül Horvát-Szlavónország. Nyilván nem jelentett ez a rend vitathatatlan kulturális rangsort, de mindenesetre érzékeltette a fejlődés állapotát.³⁷

A lényeges kérdéseknek részletenként való megragadására az expedíciós jegyzékben feltüntetett társadalmi főcsoportok adnak módot, azok a kategóriák, amelyekbe a katalógussal kitüntetett testületeket, intézményeket és magánszemélyeket Széchényi összeíratta. E beosztás szerint ment végbe a szétküldés az egész országra kiterjedőleg. Lássuk e csoportokat egyenként!

1. Első helyen az államkormányzat itthoni prominens tényezői szerepeltek: a főkormányzók (*helytartótanács*) és a főbírók (*királyi tábla, hétszemélyes tábla*) vezető méltóságai. Nekik Széchényi személyenként küldette meg katalógusát.

2. Hasonló magas réteget alkotott a különböző egyházak, elsősorban a katolikus egyház reprezentáns papsága. Ennek soraiból a *főpásztorok* általában szintén személyesen részesültek a megtiszteltetésben (bár nem kivétel nélkül), viszont a *káptalanok*, a katolikus egyháznak e hajdan fontos társadalmi ténykedést (hiteles helyi működést) végző testületei csak mint kollektívumok jöttek számba.

3. Ugyancsak csoportosan, *vármegyénként* jutott hozzá a katalógusokhoz az egész köznemesség, s vele együtt az ún. szabad kerületek (Jászkunság, Hajdúság) és részben az erdélyi önkormányzatok is.

4. Kollektív jellegű volt a polgári réteg tájékoztatása is: a *szabad királyi és bányavárosok* mint közösségek kaptak egy-egy teljes példányt a katalógus-sorozatból.

5. Ami végül a tudomány és irodalom katexochén rétegét, a feudális társadalom szervezetéből éppen akkor kibontakozó új, lényegében immár *polgári jellegű értelmiséget* illeti, ez — kitűnő bizonyosságául Széchényi korszerű gondolkodásának — kulturális intézményein keresztül is, személyenként is részesült az Országos Könyvtár katalógusában.³⁸

Láthatólag Széchényi ezt az öt csoportot nem a rendi társadalomfelfogás merev jogi szempontjai alapján konstruálta, s nyilván nem megfontolás nélkül irányította az elosztást sem úgy, ahogy történt. Ha megpróbálunk mélyére tekinteni ennek az elrendezésnek, messzemenő valószínűséggel vonhatunk következtetéseket azokra az elgondolásokra, amelyek az Országos Könyvtár életrehívása mögött meghúzódtak.

1. A közéleti előkelőségek tájékoztatása

Aligha volna helyes azt gondolnunk, hogy a katalógusoknak az országnagyok kezébe adása merő udvariassági gesztus volt, hogy Széchényi ezen túl másra nem is törekedett. Ellenkezőleg, az a körülmény, hogy ő maga is az ország vezető méltóságai közé tartozott (1799 óta tagja volt a septemvirális táblának, korábban, II. József alatt pedig horvát báni helytartó volt),³⁹ messzemenően valószínűsít egyéb célszándékokat is. Ha valaki, akkor ő közvetlen személyes tapasztalatból tudhatta, milyen és mekkora befolyásuk van e főméltóságoknak a nemzet, a társadalom törekvéseinek sikeres vagy sikertelen kimenetelére. Ismerte őket egyenként, személyesen és tisztában volt mind politikai felfogásukkal, mind hivatali működésük jelentőségével. Ha tehát szívében viselte az Országos Könyvtár fennmaradásának, fejlődésének ügyét, amihez kétség nem férhet, akkor lehetetlen volt e politikai nagyságokat számításán kívül hagynia. Meg kellett velük értetni, miben áll az új intézmény, mennyire hasznos az politikai szempontból is, milyen fontos érdek tehát a bibliotéka támogatása, erkölcsi, adminisztratív, pénzügyi alimentálása.

De gondolhatott Széchényi egyebekre is. Arra is, hogy e nagyok között — akik többségükben hozzá hasonlóan, a felvilágosodás eszmekörében nevelkedtek — talán még akadnak egyesek, akik patrióta érzésből nem adták fel a nemzetre üdvös felvilágosodott reformok gondolatát, s az ő példáját követve legalább kulturális téren jeles dolgok kezdeményezői lehetnek. Utóvégre a helytartótanácsban olyan, részben tudományos-irodalmi munkásságot is kifejtő kultúrisztokraták intézték az ország ügyeit, mint ifj. *Almássy Pál*, gróf *Batthyány Vince*, gróf *Brunszvik József*, gróf *Cziráky Antal*, gróf *Eszterházy József*, báró *Orczy László*, báró *Podmaniczky József* és mások.⁴⁰ Hasonlóképpen közismert művelt férfiak ültek az ország főbíróságaiban (a hétszemélyes és királyi táblán) is, mint pl. gróf *Teleki László* vagy *Ócsai Balogh Péter*.⁴¹ Ez indokolja, hogy Széchényi az említett három dicasterium tanácsosainak, illetőleg ülnökeinek ötvennél több katalógust prezentált.

Emellett valószínűnek tartható az is, hogy — angliai megfigyelései alapján — hatni akart Széchényi magára a magas kormányzati és törvénykezési munkára is olyan értelemben, hogy kiszabadítsa azt a rendiség avult jogi formalizmusából, s a nemzeti történelemhez, a hon- és népismerethez igazodó szakszerű adminisztratív államüzem irányába terelje. A katalógusok kiváltképpen alkalmasak voltak arra, hogy — ha csak utalásokban is — felhívják a nemzeti jellegű tartalmi tudás fontosságára az érdekeltek figyelmét.

2. Figyelem az egyháziak iránt

A XVIII. század második fele — tudjuk — Magyarországon is a társadalom elegyháziatlanodásának kora volt. A terézianus és jozefinus egyházpolitikai reformok tulajdonképpen az abszolút államhatalom mögött álló világi intellektualizmus törekvését fejezték ki a papságnak a társadalomelet vezetéséből való kiszorítására.⁴² Az egyház, a feudális társadalom intellektuális rétegének ez a hatalmas intézménye, a világi társadalom hirtelen fejlődött igényeihez képest az ellenreformáció harcai során elmaradt a kulturális fejlődésben, és 1750 táján már nyilvánvalóvá lett, hogy nem tudja többé kultúravezető szerepét megőrizni. A vallásos műveltség reprezentánsai, a szerzetesrendek, kiváltképp a jezsuiták, akiknek kezében volt Magyarországon úgyszólván az egész felső- és középfokú oktatás, hiába igyekeztek a *recentior philosophia* iránt megértést tanúsítani,⁴³ képtelenek voltak az új társadalmi követelményeknek eleget tenni. Nem véletlen, hogy II. József császárnak a kolostorokat feloszlató rendelkezései szélesebb körben nem keltettek nálunk visszatetszést.⁴⁵

Széchényi Ferenc — úgy is, mint a Terezianum növendéke, úgy is, mint II. Józsefnek bizalmas embere — közvetlen tanúja volt a laikus értelmiség korszakos jelentőségű előretörésének, ugyanakkor azonban azt is észrevette, hogy a jezsuitizmus és általában a monasztikus kultúrirányzat bukásából a klérus levonta a szükséges következtetéseket és a felbomlott szerzetesi kultúrapparátust, legfőként a könyvtárakat, új intézményekkel iparkodott pótolni. Rövid időn belül az ország minden részében akadtak európai műveltségű főpapok (többnyire a *Collegium Appolinare* vagy a *Pazmaneum* neveltjei), akik a korszerű eszmearamlatok jelentőségét felmérve, a hivalkodó bécsi kultúrpolitikát megszegyenítő erő kifejtéssel igyekeztek a hazai társadalom kulturális megújódását elősegíteni. Mozgalmukat nagyszerű könyvtáralapítások, csillagvizsgálók és egyetemszervező kísérletek jelzik. *Klimó* György pécsi, *Eszterházy* Károly egri, *Batthyány* József pozsonyi, *Batthyány* Ignác gyulafehérvári, *Erdődy* László Ádám nyitrai, *Herzán* Ferenc szombathelyi, *Kollonics* László kalocsai, *Patachich* Ádám nagyváradi és *Zerdahelyi* Gábor besztercebányai bibliotékája jórészen már a racionalizált nemzeti kultúra nyilvános tárházai voltak. Sőt, Batthyány Ignác könyvtára egyszersmind nagyszabású kísérlet volt a letűnt évszázadok kallódó hazai könyvhagyatékának összegyűjtésére is.⁴⁶ Nem csoda, ha Széchényi ennek az új humanista főpapságnak, mintegy előfutárainak, tiszteletét kívánta kifejezni. Azoknak, akik még életben voltak közöttük (Herzának, Kollonicsnak, Zerdahelyinek) hódolattal prezentálta katalógusait. Nem tévesztette szem elől természetesen azokat a főpásztorokat sem, akik — ha nagy kultúralapítványokat nem is tettek — tudós vagy mecénás hírében álltak, így többek között *Mártonffi* József erdélyi püspököt, báró *Fischer* István későbbi egri érseket, továbbá két promi-

nens nemzetiségi egyházfőt, úgymint Maksimilian *Vrhovac* zágrábi püspököt és Stevan *Stratimirović* karlócai patriarkát, a protestánsok oldalán pedig *Crudi* Dániel pozsonyi evangélikus és *Lázár* István kolozsvári unitárius szuperintendenst.⁴⁷

Megvolt az értelme Széchenyi részéről a káptalanok iránt megnyilvánult figyelemnek is. A világi intellektualizmus fejlődése következtében számolni kellett e testületek hagyományos hivatásának, a XIII – XIV. század óta gyakorolt közjegyzői funkcióknak kisajátításával is. Tevékenységük — közismerten — évtizedről évtizedre veszített a jelentőségéből. A világi papság e legképzettebb elemeinek tehát, akik a magyar korona országainak 23 káptalanjába tömörülve⁴⁸ jobbára gazdag javadalmakat élveztek, új, társadalmilag értékes működési területet kellett keresniök. Széchenyi Ferenc úgy gondolhatta, hogy ez az új tér leginkább a hazai tudományosság szolgálata lehet. Ehhez ugyanis a gazdag káptalani levél- és könyvtárakban adva volt minden feltétel. Az Országos Könyvtár katalógusainak megküldését tehát ez esetben sem szabad csupán formális udvariasságnak tekinteni, nyilván inspirációt is jelentett az a jövőre nézve.

3. A nemesség mérlegelése

Ismeretes, hogy társadalmunknak a szakszerűség irányában haladó fejlődése *Mária Terézia* kora óta a nemesi kiváltságokat is egyre esősebben fenyegette, mégpedig nemcsak felülről, a Habsburg-államhatalom részéről, hanem alulról, az új polgári jellegű hazai értelmiség részéről is. Az utóbbi mozzanat különösen az 1790/91. évi röpiratháborúban jutott frappáns kifejeződésre.⁴⁹ A fejedelmi abszolutizmusnak az aufklárizmussal való szakítása azonban együttjárt ennek a nagy antifeudális rohamnak erőszakos leszerelésével és a nemességi társadalomvezető pozícióinak sértetlen fennmaradásával. Persze, e társadalmi erjedést nem lehetett többé megállítani: a nemességnek előbb-utóbb be kellett látnia, hogy a papság kezéből 1773 óta kiragadott kulturális feladatok ellátására nincsen sem készütsége, sem hajlandósága. Pedig a vármegyei középnemes réteg — amely a vidék közigazgatását és igazságszolgáltatását kezében tartotta, s mint ilyen valóban méltó reprezentánsa volt a nemesség egészének, a feudális nemzetnek — tulajdonképpen nem volt műveletlen réteg. Tagjai már a XVII. század eleje óta gimnaziális fokon iskoláztak, a XVIII. század közepétől kezdve pedig többnyire jogi képzettséget is szereztek. Bizonyos, hogy általánosult retorikus-jurista készütségük juttatta őket az arisztokrácia ellenében ahhoz a társadalmi-politikai fölényhez, amelynél fogva a vármegyei autonómiát lényegében kisajátíthatták.⁵⁰

Ámde ez a formális műveltség, amely elég lehetett a feudális vidék társadalmának igazgatására, elégtelen volt arra a szerepre, amelyre a középnemesség — mint a független Magyarország kuruckori eszméjének kiváltképpeni letéteményese — 1790-től fogva hivatottnak érezte magát, ti. az országos politika irányítására. Igaz ugyan, hogy az 1791-ben delegált országgyűlési reformbizottságok munkálatait a bécsi politika szabotálta el, de meg kell vallani azt is, hogy ezek a reformtervek — korszerű gondolkodás és szakműveltség hiánya miatt — különben sem ütötték meg azt a mértéket, amely az ország társadalmi, gazdasági, kulturális megújodásához szükséges lett volna.⁵¹ Kiderült, hogy a középnemesség — ha prominens tényező is a politikai életben — az új értelmiség közreműkö-

dése nélkül nem képes sikeres országépítést folytatni. Széchényi Ferenc mindezzel nagyon tisztában volt. Mint Somogy megye főispánjának, hosszú éveken át (1798 – 1811) bő alkalma volt a megyei nemesség természetrajzát, erős és gyenge oldalait megismerni.⁵² Meggyőződhetett róla, hogy viszonylag mily csekély azoknak a száma, akikben a közéleti hivatottság mellett tudományos-irodalmi érdeklődés is él, akik kiemelkednek a provincializmus kulturális igénytelenségéből. Magáról a vármegyéről pedig, mint a vidék szervezetéről megállapíthatta, hogy az valósággal elszigetelődött a modern intellektuális fejlődéstől. A megyei adminisztráció teljességgel nélkülözte az új könyvkultúrát, amely az ország jelenéről és múltjáról, történelmi-társadalmi alakulásáról, a földrajzi-statisztikai viszonyokról világos képet adhatott volna a funkcionáriusoknak. A megyéknek csak levéltáruk volt, könyvtáruk nem. A gróf tehát okkal érezhette indíttatva magát, hogy felhívja a megyék figyelmét az új Országos Könyvtárra, mégpedig nemcsak a megyei műveltségi szint emelése, polgárosodása végett, hanem az egész társadalmi kultúrát érintő politikai számításból is.

El is küldte katalógusát mind a 47 magyarországi vármegyének, velük együtt a jász-kun kerületeknek és hajdú-városoknak, nem feledkezve el a szlavón megyékről (Szerém, Verőce, Pozsega) és a horvát zsupákról (Zágráb, Körös, Varasd) sem. De különös, hogy Erdélyben csakis a szász székeknek (Brassó-, Szeben-, Beszterce-, Medgyes- és Segesvárszéknek) juttatott katalógust, a megyéknek és a székely székeknek úgy látszik nem. Nem lehet tudni, miért.⁵³

A szűkebb hazában különben ez az időszak felettébb alkalmas volt arra, hogy a megyék megértsék a Széchényi gesztusa mögött rejlő figyelmeztetést. Ezekben az években vetett új friss lángot literátorainknak a magyar nyelv felszabadítása érdekében indított mozgalma, amely most már magával ragadta úgyszólván az egész középnemességet. Ebből a mozgalomból született a fontos 1805:4. tc. A vármegyék ezt idő tájt a magyar nyelvben már a nemzeti függetlenség zálogát látták, ezért küzdöttek érte oly hévvel. Széchényi remélhette, hogy a közműveltség emelőjét is meg fogják látni benne, s vele együtt felkarolják a hazai *res litteraria* ügyét is, amellyel idáig hasonlóan nem törődtek, átengedvén azt a felvilágosult abszolútizmus nemzetellenes céljaira.

Nem lehet kétségünk aziránt, hogy az Országos Könyvtár alapítása és katalógusainak az egész országban való propagálása tulajdonképpen felhívás volt az 1790-ben kezdeményezett, de 1795-ben elakadt kulturális reform folytatására, az egyetlen reformra, amelyet valamelyest a reakció légkörében is munkálni lehetett. Ehhez pedig elengedhetetlen volt az ország legfontosabb politikai tényezőjének, a középnemességnek társadalmi megértése és támogatása.

4. A városok jelentősége

Széchényi Ferenc — akárcsak a XVII. század vagy a Rákóczi-kor főurai — a vidék gyermeke volt (a Sopron megyei széplaki kastélyban született és nevelkedett), műveltségét azonban városi környezetben, Sopron és Nagyszombat falai között iskolázva alapozta meg, majd Bécsben, a *Collegium Theresianumban* emelte európai szintre.⁵⁴ Saját élete tapasztalásával győződhetett meg tehát arról, hogy a vidék társadalmának kulturális polgárosodása a városokon kívül nem mehet végbe. Valóban, a falun élő nemesség a XVI–XVII. század óta magasabb latin nyelvű írásműveltségét a városi iskolákban sajátította el. Ez nem

is igen történhetett másként, hiszen a vármegyéknek semmiféle kulturális intézményük nem volt. A középnemesség fiainak csakúgy, mint a mágnásifjaknak, a tanulás éveit — bár egyházi vezetés alatt álló intézetekben — a polgári műveltség atmoszférájában kellett eltölteniök. A XIX. század elején Magyarországon és Horvát-Szlavóniában (Erdélyt nem számítva) mintegy félszáz iskolaváros 60 katolikus gimnáziummal, 15 evangélikus, 8 református, 2 görögkeleti középiskolával gondoskodott a nemesség kiműveléséről is.⁵⁵

Ugyancsak polgárvárosokban folyt a felsőfokú jogi iskolázás, Pesten — az 1777 óta állami vezetés alatt álló tudományegyetemen — Pozsonyban, Győrben, Kassán, Nagyváradon és Zágrábban a *Ratio educationis* által felállított királyi akadémiákon.⁵⁶

A vidéki nemesség és a városi polgárság tehát az iskolázás révén állandó szoros társadalmi érintkezésben volt egymással. Az együttesen elsajátított vallásos-humanista műveltség ideológiai közösségbe is vonta őket, mégis nyelvük, szokásaik és életformáik különbözősége, kiváltképpen pedig éles rendi-jogi egyenlőtlenségük évszázadokon keresztül merev antagonizmust tartott fenn közöttük. A város és a vármegye érdekelLENFELEKKÉNT álltak szemben, nem nagyon igyekeztek egymást megérteni, egymás céljait, törekvéseit támogatni. A városok sokáig csaknem államot alkottak az államban, s közös nemesi-polgári patriotizmusról csak fenntartásokkal lehet beszélni.

Ez a jellegzetesen feudális társadalmi helyzet azonban a XVIII. század közepe óta bomlásban volt. Nyugat-Európa korszakos jelentőségű nagy gazdasági-szellemi metamorfózisa, a modern értelmű polgárosodás nem hagyhatta érintetlenül Magyarországot sem. Külföldön utazó mágnásaink, maga Széchényi is, hasonlóképpen egyetemi tanulóink és kereskedőink angol, francia, holland földön, sőt már a német birodalomban is ámulva láthatták a régi középkori társadalomszerkezetből kibontakozó új urbanitást: a kézműves szakmunka és az alkalmi vásár kicsiny településeiből kinövő tőkés-intellektuális szervezésre alapozott nagyárutermelő és nagyáruforgalmi központokat. Tapasztalhatták, mint szövődnek ezek egyre szorosabb politikai-szellemi egységbe a feudális szervezetében szintén felbomló nemesi-paraszti vidékkel.⁵⁷

Érdekes, de a török hódoltság következményeiből érthető, hogy nálunk ennek a társadalomfejlődésnek először inkább a kulturális szimptomái jelentkeztek. *Bél* Mátyás nagyszerű tudományos és pedagógiai működése volt az első markáns jele az izolált városi szellemiség és a lokálpatriotizmus elmúltának, illetőleg egy új országos haza-fogalom születésének.⁵⁸

A feudális város gazdasági elzárkózásának fellazulása — a termelőerők lassú növekedése miatt — csak egy-két nemzedékkel később, kb. 1770 után kezdődött. Erőteljes lökést adott ehhez az intellektualizált politikai fejlődés is: az ún. *felvilágosult abszolútizmus* kiépítése, vagyis a helyi autonómiákon alapuló irracionális középkori államszervezetnek ésszerű, uniformisan szabályozott kormányzati egységbe szervezése. Ismeretes, hogy ez a Mária Terézia és II. József által inaugurált új állampolitika a városi önkormányzat korlátozásával, a céh jog országossá tételével és a belső forgalom messzemenő felszabadításával valóságosan feloszlatta a négy száz éves *városgazdasági rendet*, megkönnyítve ezzel a spontán kibontakozást. Jelképes kifejezése volt ennek a korszakos jelentőségű társadalmi átalakulásnak a XIX. század elején a fejlődésben élenjáró Pest városfalainak lebontása, s a nemességnek a városba való nagyarányú beköltözése.⁵⁹

Az Országos Könyvtár megnyitásakor a város és a vidék szellemi egybekapcsolódása, kooperációja már folyamatban volt. Széchenyi Ferenc tehát ezek szerint nem értelem nélkül tétette le a városi magisztrátusok asztalára az új pesti könyvtár katalógusait. Igaz, hogy ezek a magisztrátusok még többségükben német anyanyelvűek voltak, szoros érintkezésben az osztrák és a birodalmi német szellemi élettel, de már élénk érdeklődéssel és megértéssel a hazai nemesi-népi műveltség iránt is. Pest városát pl. ezekben az években egyfelől a német nyelven játszó kőszínház felépítése foglalkoztatta, másfelől azonban művelt polgársága már szemmel láthatóan törekedett az egész Magyarország és az egész hazai kultúrkinés megismerésére, sőt e kultúra fejlesztésére is. Bizonyosság rá a *Kovachich* Márton György által életrehívott és kiadott *Merkur von Ungarn*, valamint a *Schedius* Lajos által szerkesztett *Zeitschrift von und für Ungarn* című folyóirat.⁶⁰ Hasonlóan jelentkezett ez a tendencia más német polgárvárosokban is. Pozsonyban pl. már húsz évvel előbb testet öltött *Windisch* Károly Gottliebnek az ottani városi magisztrátus prominens tagjának jeles kulturális vállalkozása, az *Ungarisches Magazin*.⁶¹ Elmondhatjuk még, hogy Sopron, Lőcse, Késmárk, Kassa és más felvidéki városok kulturális horizontja is országossá tágult; művelt polgáraik tollából egymás után jelentek meg országos érdekű tudományos és ismeretterjesztő munkák.⁶²

Erdélyben ilyen irányú fejlődés még kevésbé mutatkozott; az egész hazára irányuló tudományos érdeklődésnek inkább csak a magyar városok (Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár) szellemi életében volt nyoma, a szász városok (Nagyszombat, Brassó) továbbra is megmaradtak lokálpatrióta szemléletükben.⁶³

Nyilvánvaló, hogy Széchenyi a maga katalógusaival mintegy elismerését kívánta a városoknak kifejezni, a hazai kultúra sokoldalú felkarolásáért, de egyben ügylehet buzdítani is kívánta őket további aktivitásra, hisz a polgári közérületnek, közgondolkodásnak, köztevékenységnek a városi tanácsok nemcsak figyelői, hanem sokban irányítói is voltak. Legkonkrétebben pedig nyilván azt akarta elérni, hogy az Országos Könyvtár társadalmi továbbfejlesztését a városok is saját ügyüknek érezzék.

5. Felismerések az értelmiségről

a) Széchenyi, mint II. Józsefnek egy ideig bizalmi embere (horvát báni helytartó, majd kerületi királyi biztos), éveken át (1783–86) személyes közvetlenséggel tekinthetett bele a császár nagy államszervező kísérletébe, ami lehetővé tette számára, hogy történelmi jelentőségű társadalmi felismerések birtokába jusson.⁶⁴

Hogy a jozefinizmus tulajdonképpen a hagyományos rendi állami és társadalmi berendezkedés fokozatos lebontására, s olyan új hatalmi és munkaszervezet kiépítésére törekszik, amelyben kiváltságok helyett az ésszerűség, vagyis az államrezon lesz irányadó, azt a monarchia legműveltebb rétegei nyilván felismerték. Arról azonban, hogy emögött az erőszakos, mesterségesnek vélt császári politika mögött milyen nagyjelentőségű spontán társadalmi fejlődés húzódik meg, csak igen kevesen voltak képesek fogalmat alkotni. Ezt a fejlődést ui. az érintetlenül fennálló külső rendi struktúra meglehetősen eltakarta. Aki a Habsburg-birodalom országain ekkoriban átutazott, s kezében hivatalos sematizmussal tanulmányozta

az államapparátus vagy a társadalom összetevőit, intézményeit, az mindenben, mindenütt tipikusan feudális életberendezéssel találkozhatott. A provinciális magyar nemességnek is úgy tűnhetett, mintha a forradalmi jellegű császári politika inspirátorai és hajtóerői feudális udvari arisztokraták lennének. Valóban, ha valaki csak a címek, rangok szerint tájékozódott, úgy találta, hogy a bécsi udvar magas bürokráciája kivétel nélkül főnemesi titulusokat viselő férfiak kezében van. De azt már csak a bennfentesek tudhatták, hogy a tradicionális udvari hivatalokat vezető főrangúak és az újabb időkben létesült kabineti szerveket (pl. az államtanácsot)⁶⁵ alkotó „bárok” tulajdonképpen nem egyazon társadalmi rend képviselői. Igazában csak az előbbiek voltak történelmi eredetű feudális mágnások, míg az utóbbiak többnyire friss diplomával kreált papiros-arisztokraták, tulajdonképpen a feltörő új társadalmi rétegnek, a szakszerűen képzett polgári értelmiségnek fiai. Van Swieten, Martini, Sonnenfels, Born, Borié, Birkenstock, P. J. Riegger, Gebler, Kollár és utóbb Vogel — hogy csak a legjelentősebbeket említsük — Mária Teréziának, illetőleg II. Józsefnek bizalmas kabineti tanácsadói mindnyájan az új intellektualizmus reprezentánsai voltak.⁶⁶

Széchenyi Ferenc hosszas tartózkodása idején megbizonyosodhatott arról, hogy a XVIII. század közepén elindult korszakos jelentőségű udvari reformmozgalomnak, a birodalom felvilágosult szellemű politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális reorganizációjának voltaképpen ezek a polgári származású vagy polgári hivatású homo novusok voltak a kezdeményezői és irányítói, s hogy mögöttük társadalmi fedezetként a rendiségből észrevétlenül felnőtt széles polgári értelmiség állt: elsősorban a tudomány, az irodalom, a publicisztika művelői, illetőleg a kiterjedt hivatalnoki kar.

Azt is tapasztalhatta Széchenyi, hogy ennek az új képzettségrétegnek viszonylag gyors politikai érvényrejutása a szabadkőműves páholyok közvetítésével ment végbe, tehát olyan társadalmi alakulatok révén, amelyeknek valódi mivoltáról a rendi világnak sejtelve sem volt, nyilván őneki magának sem. Az akkori köztudatban a páholyok csak mint antiklerikális klubok szerepeltek. Valóságosan persze jóval többek voltak ennél: a felvilágosult polgári értelmiség propaganda- és akciószervei, amelyek misztikus külsőségek leple alatt céltudatosan dolgoztak, a rendiség helyén felépítendő új racionalista társadalom érdekében. Mozgalmukba — messzetekintő politikai számítással — beszervezték a feudális rétegek (arisztokraták, nemesek, papok) aufklárista hírből álló jeles személyiségeit, sőt az uralkodóház tagjait is, miáltal módjuk nyílt eszmei befolyást gyakorolni az egész vezető társadalomra, s mi több, maguk is beszivároghattak az államhatalmi szervekbe. A bécsi Burgba pl. nem kisebb páholytag, mint *Lotharingiai* Ferenc, Mária Terézia férje vezette be őket, kezükre dolgozván az udvari politika eddigi feudális-klerikális irányítóinak, a jezsuitáknak megbuktatásában.⁶⁷ Ezt a korszakos jelentőségű társadalmi harcot legmélyebb lényege szerint nyilván Széchenyi Ferenc sem fogta fel, jöllehet húsz éven át (1776 – 1795) maga is páholytag volt.⁶⁸ Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy felismerte és felmérte az új polgári értelmiség jelentőségét s világosan állt előtte, hogy az állam és a társadalom korszerű vezetésére, szervezésére a hagyományos feudális módszerek többé nem elégségesek, helyettük új, magasabb, bonyolultabb kultúreszközökre van szükség, ezek alkalmazására pedig az új intellektuális réteg hivatott.

b) Számos jel vall arra, hogy Széchenyi Ferenc ezt a felismerést — amely nyilván nyugat-európai útján szilárdult meg benne végérvényesen — fokozódó

tudatossággal hazája javára kívánta fordítani. Már férfikorának első időszakában (1775 – 1782), a Terezianumból való hazaérkezése után élénk érdeklődéssel fordult a hazai értelmiség felé.⁶⁹ Tájékozódásának leginkább *Hajnóczy* Józseffel való megismerkedése (1779) és tartós barátsága (1781 – 94) adott határozott irányt és konkrét értelmet.⁷⁰ Semmi kétségeink sem lehet az iránt, hogy az új magyar értelmiségnek ez a kimagasló képviselője nyitott kitekintést előtte a széles értelemben vett hazai literatúrájának és művelőinek aktuális viszonyaira, problémáira. Részletekbe menően *Hajnóczy*tól tudhatta meg, hol tart Magyarországon az autonóm világi kultúra kialakulása, s ennek vetületeként milyen formákban, mekkora szélességben, miféle törekvésekkel jelentkeznek az ország szellemi életében az új típusú polgári értelmiség.

Ennek a kulturális-társadalmi fejlődésnek a sodrában Széchényi maga is benne élt, hiszen ő is annak az 1750 körül született nemzedéknek tagja volt, amelyet tanulmányai közben ért a nagy korforduló: a jezsuita rend feloszlatása (1773), s ennek kapcsán a közoktatásnak egyházi-teológiai vonalról profán államtudományi vonalra való átállítása (1777);⁷¹ ő maga is meggyőződhetett róla, hogyan lendült fel Budára helyezése (1777) után a régi stagnáló egyetemi üzem, s miként jutott uralomra szellemi életünkben a régi formai képzettség helyett a tartalmi tudás új műveltségeszménye.⁷² Mégis az a társadalmi helyzetrajz, amelyet az új értelmiségről *Hajnóczy* feltárt előtte, bizonyára meglepetést is szerzett neki. Mindenesetre csodálkozhatott azon, hogy a felvilágosodás osztálybázisának, az új értelmiségnek kialakulása mennyire gyors ütemben haladt előre, s hogy az imént még éles eszmei-szociális válaszfalakkal elhatárolt intellektuális csoportok (egyháziak és világiak, katolikusok és protestánsok, nemesek és polgárok, professzorok és falusi lelkészek, vagyonosak és nincstelenek) rövid idő leforgása alatt miként találtak egymásra, s hogyan igyekeztek kollaborálni a racionális világnézet alapján folyó kultúraépítésben. Leginkább azonban az lephetta meg, hogy ennek az egységesülő értelmiségnek törzsét és vezető erejét csak kis részben alkották feudális elemek, zöme a társadalom alsóbb rétegeiből (armális nemesekből, mezővárosi iparoscsaládokból és szabad királyi városi kereskedő-familiákból) került ki, vagyis erősen „plebejus”-jellegű képződmény volt.⁷³ Végül érdekes lehetett Széchényi számára az is, hogy ez a növekvő és integrálódó literátorréteg — bár a rendi társadalom részéről semmiféle jogi elismerésben nem részesült — mégis milyen komoly szerepet kezdett játszani a közéletben: pasquillusaival, röpirataival, hírlapjaival, könyveivel egyre inkább befolyása alá vonta a közgondolkodást, a közérzületet, a közakaratot. Közülük kerültek ki József császár antifeudális és antiklerikális reformjainak leglelkesebb hívei, de ők inspirálták a vármegyéknek, majd 1790-től kezdve a diétáknak is azt a hatalmas hazafiúi érzést és szellemiséget, amely forrása lett a magyar nemzet újjászületésének.⁶⁴

c) Széchényinek a hazai értelmiség iránti érdeklődése során persze nemcsak kedvező mozzanatok tűntek a szemébe, észre kellett vennie kirívó fogyatékosságokat is, amelyek gátolták ennek az új társadalmi alakulatnak önkifejtését, közérdekű hivatásának teljesítését. A legnagyobb baj, amelyből minden egyéb hiányosság eredt, a szervezetlenség volt. Ez pedig — nem vitás — az ország gazdasági-társadalmi fejletlenségéből eredt. Hazánk ui., mint a többi középkelet-európai agrárország, csaknem teljesen híjával volt a XVIII. századi értelemben vett korszerű városiasságnak. Városai, az egyetlen Pest kivételével meg-

rekedtek középkorvégi állapotukban:⁷⁵ avult gazdasági-kulturális berendezettségükben nem nyújtottak alkalmat, lehetőséget szélesebb intellektuális tömörülésre. Az új polgári műveltségű értelmiség tehát — csakúgy, mint az előző évszázadok tanult rétege — igen tekintélyes részben kénytelen volt vidéken, falvakban szétszóródni, lelkeszi vagy gazdatiszti alkalmazásban keresve magának egzisztenciális alapot. Falusi elszigeteltségében és igénytelenségében pedig nem tudott magasabb kultúrküldetést teljesíteni. A feudális társadalom teljességgel képtelen volt arra, hogy ezt a kulturális diaszporát valami módon összefogja, táplálja, támogassa.⁷⁶ Ez a tehetetlen közömbösség akadályozta meg — egyebek mellett — a középnemességet is abban, hogy valóságos kultúrréteggé fejlődjék.

Életének későbbi szakaszaiban, különösképpen királyi biztosi működése során (1785/86), majd az 1790/91. évi országgyűlés idején Széchenyi ismételtan tanúja volt olyan kísérleteknek, amelyek az értelmiség szervezetlenségén akartak segíteni. Ilyeneknek lehet tekinteni a nálunk is nagy számban megalakuló szabadkőműves páholyokat, amelyek ha kibontakozhattak volna, átmenetileg kultúrhivatást is betölthettek volna. Ám 1795-ig, a páholyok feloszlásáig ebben az irányban legfeljebb tervezgetések folytak. Többet ígértek az akadémiaalapítási kísérletek.⁷⁷ Ezek egyikében Széchenyi maga is részt vett. 1790. október 3-án éppen az ő pesti házában latolgatták — *Kazinczy, Nagyváthy János, Orczy László* és *Podmaniczky József* részvételével — egy tudós társaság életrehívásának lehetőségeit.⁷⁸ Tudvalevő, hogy ebből a tervezetéből éppúgy nem lett semmi, mint a *Bessenyei – Révai*-féle közismert nagyszabású elképzelésből⁷⁹ vagy *Decsy Sámuel* koncepciózus javaslatából.⁸⁰ Az akadémiai gondolatban annyira kidomborodtak a tudatos nemzeti célok, hogy ezeket a bécsi udvar saját birodalmi érdekeire nézve egyenesen veszedelmeseknek tartotta.⁸¹ A diétai rendek pedig, bár a magyar nyelv felkarolása érdekében indított értelmiségi mozgalomhoz rohamos gyorsasággal és egyre fokozódó lelkesedéssel csatlakoztak, egy tudományos intézet jelentőségét ekkoriban még nemigen voltak képesek felfogni.⁸²

Széchenyiben alighanem éppen ezeknek a kísérleteknek a sikertelensége és kilátástalansága érlelte meg az elhatározást arra, hogy rendkívüli méretű mecénási feladatként magára vállalja egy olyan intézmény létesítését, amely — ha nem is adhat szervezetet az ország nagyra hivatott intellektualizmusának —, de mindenestre messzemenő konkrét segítséget nyújthat alkotómunkájához, ahhoz a munkához, amely egy új történelmi-társadalmi tudat kialakítására volt hivatott. Nem lehet kétséges, hogy azok a gazdag élettapasztalatok, amelyekre Széchenyi 15–20 évi közéleti működése során szert tett, végérvényesen meggyőzhették őt arról, hogy az 1790 óta áhitott új Magyarországot a feudális nemesség a maga egyoldalú avult jogi műveltségével s verbalizmusban kimerülő erőtlen diétális politikájával aligha lesz képes létrehozni; hogy a nemzeti felemelkedéshez elengedhetetlenül szükséges az új értelmiség közreműködése is. Ugyanezt különben a kilencvenes évek hatalmas arányú publicisztikai irodalma⁸³ expressis verbis is kifejezte, nem hagyván kétséget az iránt, hogy értelmiség nélkül szó sem lehet ezután nemzeti értelemről, nemzeti öntudatról, önérzetről; hogy csak az értelmiség teremtheti meg a nemzet irodalmát, tudományosságát, művészetét, fejezheti ki egyéniségét, sőt a társadalmi-politikai reform programját is szakszerűen és korszerűen csak az értelmiség fogalmazhatja meg; egyáltalában értelmiség nélkül a magyarság nem zárkozhatik fel a fejlett európa nemzetekhez.

d) Széchényinek ezt a felismerését beszédesen tükrözi az Országos Könyvtár katalógusainak szétküldésénél megfigyelhető eljárása. Ez esetben nem érte be — mint a vármegyéknél vagy a káptalanoknál — a kollektív jellegű elintézésel; nem csupán a felsőfokú tanintézeteket (a pesti egyetemet, illetőleg a pozsonyi, győri, kassai, nagyváradi és zágrábi akadémiát, a debreceni kollégiumot, Erdélyben a kolozsvári liceumot és a nagyenyedi kollégiumot) egyes gimnáziumokat és kulturális társaságokat, valamint a legfontosabb könyv- és levéltárakat tisztelte meg ajándékával, hanem szükségesnek tartotta az egyetemi, főiskolai, gimnáziumi tanárokat, úgyszintén a magántudósokat személy szerint is figyelembe venni.

Emlékezhetünk, hogy fentebb közölt I. táblázatunk adata szerint belföldi magánszemélyek számára összesen 356 darab katalógus került szétküldésre. Ha most névsorunkban összeszámoljuk azokat a tételeket, amelyek értelmiségi személyeknek jutottak, kiderül, hogy részesedésük a szóban forgó volumennek nem kevesebb, mint 63%-át tette ki, azaz 220 darabot. Olyan beszédes tény ez, amely minden további vizsgálat nélkül is meggyőzően bizonyíthatná Széchényinek az értelmiség iránti megkülönböztetett figyelmét.

Pedig a személyek megválogatásában a gróf korántsem járt el formálisan; nem minden magasállású intellektuelnek küldte meg katalógusait, hanem csakis azoknak, akik alkotó irodalmi munkájukkal társadalmi érdemet szereztek. Az egyik szétküldési jegyzékben az expedíciót irányító munkatársak (Miller és Tíbolth) kinek-kinek a neve mellett külön rovatban feltüntették irodalmi munkásságát is, mintegy indokolásképpen, hogy az illetők valóban méltók a megtiszteltetésre.⁸⁴

Ennek a jegyzéknek közelebbi szemügyre vétele egyéb becses felvilágosítókkal is szolgál, a hazai értelmiség történeti vizsgálatánál, hiszen valóságos kataszterét nyújtja az akkori magyar respublika litteráriának.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egykorú író-tudósvilág önmaga sem volt tisztában saját kiterjedésével. Jellemző erre, hogy *Schwartner Márton* (1759 – 1823) hazai német származású pesti egyetemi tanár *Statistik des Königreichs Ungarn* c. nagyjelentőségű művében (1798) úgy nyilatkozott, hogy a magyar, pontosabban a magyar nyelven író magas értelmiség száma országos viszonylatban 50 főnél aligha tehető többre.⁸⁵ Ez a becslés a született magyar literátorok körében élénk ellenkezést váltott ki, s a *Magyar Hírmondó* hasábjain a bécsi magyar írókolónia egyik tagja, a bibliográfus *Sándor István* (1750 – 1815) bebizonyította, hogy Schwartner alaposan tévedett, mert a magyar nyelven alkotó értelmiség legalábbis 150 főt tesz ki, a latin nyelven publikáló íróké pedig legkevesebb 40 főt.⁸⁶ A köztudat tehát ezek szerint a magyar korona országaiban a XVIII – XIX. század fordulóján mintegy 200 főnyi magas, vagyis alkotó értelmiséget tartott számon. Ez a réteg természetesen csak csúcsa volt a hazai művelt társadalom piramisának, annak a több tízezer főnyi tanult nemességnek, papságnak és polgárságnak, amely csupán praktikus feladatokkal foglalkozott, de produktív szellemi munkát nem folytatott. A Széchényi-féle névjegyzék a literátorok statisztikájához további korrekciókat nyújt; tudniillik, bizonyos mértékben megemeli Sándor István számadatát, mintegy 220 hazai író-tudóst regisztrál. Benne vannak e számban a magyarországi, az erdélyi, a bécsi, sőt kis részben a horvátországi írók is, társadalmi származásukra, anyanyelvükre és írásnyelvükre való tekintet nélkül, de nincsenek benne azok a magas műveltségű, többnyire előkelő személyiségek, akik csupán

mint mecénások, bibliofilek és műgyűjtők szereztek maguknak kulturális érdemet (pl. gr. *Bánffy György*, br. *Brukenthal Sámuel*, gr. *Desseuffy József*, gr. *Illésházy István*, *Kubinyi Péter*, br. *Prónay Sándor* gr. *Rhédei Lajos*, *Ürményi József*, *Sabbas Tököly*, *Vay József* és gr. *Viczay Mihály*). Tudni kell még azt is, hogy ez a magas intelligencia kb. felerészben papi személyekből rekrutálódott, ámde olyan katolikus papokból és szerzetesekből, illetőleg protestáns lelkészekből, akik zömükben már nem egyházi irodalmi műfajokat vagy teológiai diszciplinákat műveltek, hanem profán és nemzeti tudományokat, kiváltképpen hazai történelmet, geográfiát, lingvisztikát, sőt, mint ismeretes, szépirodalmat is, tehát méltán tekinthetők a polgári kultúrunka tényezőinek.

Ez a statisztika felbontva egy táblázat keretében a következőképpen vázolható.

3. táblázat

Respublica Litteraria										
Társadalmi megoszlás						Földrajzi megoszlás				
Világi literátorok			Egyházi literátorok				Anyország	Erdély	Bécs	Horvát-Szlavon-ország
Polgárok és kismesék	Birtokos nemesek	Arisztokraták	Katolikusok		Protestánsok					
			Papok	Szerzetesek	Reformátusok	Evangélikusok				
107	11	6	38	13	23	22	170	23	17	10
124			96				220			
220										

A számadatokból az elmondottakon túl kitűnik még az is, hogy a polgári értelmiség fejlődése az anyaországban volt a legerőteljesebb, s hogy ennek az új rétegnek a kialakításában a földbirtokos feudális elemek meglehetősen jelentéktelen szerepet tölthettek be.

Érdeemes még a Széchényi-féle névsor alapján egy pillantást vetni a szóban forgó új *polgári irodalom tagozódására* is. Igaz, az ilyen kimutatás némi nehézségekkel jár. Fejletlen irodalmakban tudvalevőleg nincsen éles differenciáltság: a belletrisztika művelői sokáig nem válnak külön a tudományos és ismeretterjesztő irodalom munkásaitól, sőt általában a tudós írók sem specializálódnak még egy-egy határozott szakterületre, hanem szűkebb-szélesebb körben polihisztóriáznak.⁸⁷ Így volt ez a XIX. század elején nálunk is. Széchényi jegyzékében is számos író erősen heterogén munkássággal szerepel. Mégis, azon az alapon, hogy ki miben alkotott maradandó értékűt, mód van rá, hogy kategorizáljuk a literátorokat. Idevágó elemző vizsgálatunk eredményét az alábbi táblázatba foglaltuk össze.

Literátorok száma																		
Társadalomtudományokban							Természet-tudományokban			Alkalmazott tudományokban				Egyéb területeken				
Jogtudomány	Politika	Történet-tudomány	Földrajz, hely-ismeret	Statisztika	Közgazdaságtan	Bibliográfia	Természet-ismeret	Fizika és kémia	Csillagászat	Orvostan	Állatorvostan	Mezőgazdaságtan	Műnőd tudományok	Filozófia	Matematika	Nyelvtudomány	Vallás tan	Szépirodalom
12	9	18	10	2	3	7	14	4	1	21	1	12	2	6	4	16	38	40
61							19			36				104				
220																		

Ezek az arányok, amelyekről saját jegyzékéből Széchényi is fogalmat alkotott, nyilván tanulságosak voltak számára is. Meggyőzhették őt arról, hogy Magyarország is rálépett immár a nyugat-európai fejlődés útjára. Nemcsak az új értelmű irodalom, a zsenge szépirodalom művelőinek viszonylag jelentős hányada (18%) vallott erre; ezt demonstrálta a nemzeti öntudat kialakításán fáradozó nyelvművelő és társadalomtudományi úttörők szerepe (35%) éppúgy, mint a matematika és a természettudományok, valamint a belőlük kisarjadt civilizatorikus tudományok művelőinek feltűnése (27%) is. A vallásos irodalom és a hittudomány visszaszorulása (17%) viszont a feudális kultúra idejének lejártát jelezte. E kétségbevonhatatlan tények alapján Széchényi megbizonyosodhatott arról, hogy alapítása, *az Országos Könyvtár semmi esetre sem anakronisztikum, hanem valódi társadalmi szükségletet kielégíteni hivatott korszerű intézmény.*

e) Hogy ez a tájékozottság mennyire reális volt — hogy valóban igazi írók-tudósok voltak azok, akiknek új eszméi, kulturális programja számára Széchényi ígéretes intézményi formát teremtett —, az világosan kitűnik a szóban forgó jegyzék *konkrét névanyagából*. A teljes névsort természetesen nem iktathatjuk ide (különben is hozzáférhető az a *Magyar Könyvszemle* id. cikkében), de néhány névcsoport bemutatása mindenesetre életszerűbbé teszi statisztikánk rideg adatait.

Legkönnyebben lemérhető az új szellemi elit jelentősége a *szépirók* lajstromán. Kisded belletrisztikánk jól ismert tiszteletreméltó nevei (*Batsányi* János, *Bessenyei* György, *Báróczy* Sándor, *Csokonai Vitéz* Mihály, *Dugonics* András, *Fábchich* József, gróf *Fekete* János, *Kazinczy* Ferenc, *Kis* János, *Kisfaludy* Sándor, *Kresznerics* Ferenc, *Mátyási* József, *Rájnisi* József, *Baróti Szabó* Dávid, *Barcafalvi Szabó* Dávid, *Szalkay* Antal, *Péteri Takács* József, *Virág* Benedek, *Vitkovits* Mihály és mások) úgy hatnak itt, mint egy emléktábla névsora.⁸⁸ Ezt a maroknyi embert az akkori mostoha viszonyok között Széchényi valósággal miszsiós csoportnak érezhette, méltónak a felkarolássá.

Sokkal távolabb állnak a közemlékezettől az *egykorú tudomány* pionírjai.

Jóval nehezebb tehát Széchenyi jegyzékéből kiválogatni és felsorakoztatni olyan neveket, amelyek alkalmasak tudományosságunk színvonalának lemérésére. Pedig bővebb vannak ott nagy nevek. Az alábbiakban megkíséreljük szakcsoportonként bemutatni őket.

A felvilágosodás tudományosságának — mint ismeretes — nálunk a *nyelv-művelés* volt a vezető diszciplínája. Amikor Széchenyi az Országos Könyvtár életre hívta, már harmic év óta folyt a Bessenyeiektől kezdeményezett nyelvmozgalom, s lassan túljutott az agitáció fokán. Széchenyi névsora ezt az állapotot tükrözi. Amíg *Decsy* Sámuel, *Aranka* György és gróf *Teleki* László neve még jobára a propaganda kifejezői, addig *Simai* Kristóf, *Márton* József, *Gyarmathy* Sámuel, *Révai* Miklós és *Verseghy* Ferenc neve tanúságtétel a megindult szakmunka mellett.⁸⁹ Igazolja a jegyzék a nemzetiségek körében jelentkező nyelvfejllesztő törekvéseket is, erre vall többek között *Bernolák* Antal nevének számbavétele.⁹⁰

Nagy előretörésben volt a polgári műveltségesezmény irányában *történet-tudományunk* is. A harcoss jellegű katolikus és protestáns egyháztörténetírás szemmel láthatólag lehanyatlott, a nagy jezsuita történetírói iskola még élő tagjai és a német egyetemeken nevelkedett lelkész-historikusok, magyarok és nem magyarok, már egyaránt a nemzeti történelemnek és segédtudományainak szolgáltak. Széchenyi névsora híven igazolja ezt a fejlődést. A lajstrom elfogulatlanul, valósággal akadémiai almanachként sorolja fel mindkét hitfelekezetű, s bármely anyanyelvű országos jelentőségű historiográfusunkat; *Katona* István, *Fejér* György, *Köller* József, *Schönwisner* István, *Horányi* Elek, *Kovachich* Márton György és *Paintner* Mihály mellett *Sinai* Miklóst, *Budai* Ézsaiást, *Engel* János Keresztélyt és *Wallaszky* Pált. S ugyanilyen objektivitással jegyzékeli a nemzeti-ségi peremvidékeken élő regionális jelentőségű történetírókat is: *Bárdossy* Jánost, *Belnay* Györgyöt, *Bolla* Mártont, *Eder* Józsefet, *Genersich* Jánost, *Lehoczky* Andrást és másokat.⁹¹

A nemzeti tudat kialakításában ugyancsak fontos szerepet betöltő *honismeret* (földrajz) fejlődése sokkal szerényebb keretek között folyt, messze elmaradva Bél Mátyásnak és iskolájának igényes munkájától. De azért az integrálódó értelmiség mind országos, mind helyi (megyei és városi) viszonylatban számos említésre méltó eredményt produkált.⁹² Azokat, akiknek ez köszönhető volt, Széchenyi ugyancsak jutalmazni kívánta. Jegyzékében többek között *Benkő* Ferenc, *Benkő* József, *Bredeczky* Sámuel, *Görög* Demeter, *Hannulik* János, *Korabinszky* János Mátyás, *Simonchich* Ince és *Szirmay* Antal nevével találkozunk.

Kibontakozóban volt feudális béklyóiból a *jogtudomány* is. A pesti egyetem jogászprofesszorai, nevezetesen *Demjén* Antal, *Kelemen* Imre, *Lakics* György Zsigmond és *Reviczky* József, nemkülönben a vidéki akadémiák jogtanárai, közöttük *Hirsch* Mihály, *Kövy* Sándor és *Vuchetich* Mátyás többé-kevésbé már a felvilágosult (polgári) jurisprudencia hatása alatt álltak, s mint ilyenek, számot tarthattak Széchenyi elismerésére.⁹³

A *politikai és gazdaságpolitikai irodalom* 1795 után beszűkült, elcsenevésszedett. A röpiratírók egykori népes csoportjából Széchenyi jegyzékébe már csak négy jelentős név kerülhetett be: *Berzeviczy* Gergelyé, gróf *Batthyány* Alajosé és Vincéé, valamint gróf *Szapáry* Jánosé; a lapszerkesztők sorából *Kulcsár* Istváné, *Rát* Mátyásé és *Molnár* Jánosé.⁹⁴

A kor nagyrabecsült modern tudományága, a *statisztika* nálunk még csak

szárnyait bontogatta. Mégis már három jelentős művelője is volt: *Schwartner Márton*, *Horváth Mihály* és *Barics Adalbert*. Széchenyi mindegyiküket figyelembe vette.⁹⁵

A kezdet kezdetén tartott a tudományos kutatómunka alapvető segédtudományának, a *bibliográfiának* fejlődése is. E téren átfogó jelentőségű munkát még csak *Sándor István* tudott felmutatni.⁹⁶ Széchenyi azonban jónak látta kitüntetni azokat is, akik gyakorlati hivatásuknál fogva foglalkoztak könyvésztel (*Eggenberger József* és *Ivanich Zsigmond* könyvkereskedőket), s akik a szakszerű katalóguskészítésben előtte jártak, így gróf *Teleki Sámuel*t, vagy akik éppen munkatársai voltak: *Tibolth Mihály*t és *Petravich Ignác*ot.

Ami a *természettudományokat* illeti, ezeknek a feudalizmus korában Magyarországon vajmi kevés és szerény művelője akadt. Szélesebb körben, szakszerű alapokon igazán csak az egyetem újjászervezése (1770 – 1777) után indult meg földünk, állat- és növényvilágunk empirikus megismerése. Élénk érdeklődést keltettek ez irányban a modern szellemű német egyetemek és természettudományos társulatok is, legelső sorban a jénai mineralógiai társaság. A századfordulón Széchenyi már egy tucatnál több hazai mineralógust, botanikust, zoológust, fizikust, vegyészt regisztrálhatott, közöttük olyan jelesek, mint *Kitaibel Pál*, *Winterl Jakab József* vagy *Schuster János*.⁹⁷

Az *orvostudomány* hazai kialakulására is csak az egyetem teréziánus átszervezése során kerülhetett sor. A századfordulón azonban orvosi fakultásunkon már több kiváló tudóssal dicsekedhettünk, így *Bene Ferencel*, *Prandt Ignác*al, *Rác*z Sámuellel, *Stípsich Ferdinánd* Károlyal, *Schönbauer Józseffel*, valamint *Tolnay Sándorral*, az állatorvostan első szakemberével.⁹⁸ De rajtuk kívül is sok gyakorló orvos folytatott már szakirodalmi munkásságot mind a fővárosban, mind a vidéken. Széchenyi mintegy a társadalom nevében igyekezett valamennyi-üket honorálni.

A XVIII. század végére konstatálható volt egyéb alkalmazott tudományok sarjadása is, így az ország gazdasági korszerűsödése szempontjából kiváló *fontosságú mezőgazdasági tudományé*. Az *oeconomia rustica* fejlődését 1777 óta egyetemi tanszék támogatta, s Mitterpacher Lajos professzor keze alatt lassan felnőtt az első tudományosan iskolázott agrónómusnemzedék.⁹⁹ Külföldi tanintézetekben is sokan tanultak mezőgazdaságtant. Ennek volt köszönhető, hogy a századfordulón már a szakirodalom is lábra kapott. *Nagyváthy János*, *Pethe Ferenc*, *Tessedik Sámuel*, *Kondé József*, *Asbóth Antal* elismerésre méltó munkákat bocsátottak közre. Igyekezetüknek új lehetőségeket kínált gróf *Festetics György* alapítványa, a keszthelyi Georgikon (1801).¹⁰⁰

Tudjuk, hogy csaknem egyidőben (1783-ban) a bölcsészeti karhoz tartozó *studium geometricum* nevű tanfolyam keretében megindult a hazai mérnökképzés is, mégpedig elsősorban szintén a mezőgazdaság (földmérés, vízszabályozás) szolgáltatásában. 1800 táján számos megyében már rendszeresített geometrák működtek; *Vedres István* és *Kováts Ferenc* személyében pedig jelentkeztek az első szakírók is.¹⁰¹ Széchenyi úgy vélte, hogy az Országos Könyvtárnak a műszaki kultúra fejlődése szempontjából is szerepe lesz.

*

Íme, előttünk áll az az irodalmi-tudományos körkép, amely Széchényi névjegyzékéből kibontható volt. Egy-két vonatkozásban e szemlét talán teljesebbé lehetett volna tenni, ám a lényeg enélkül is kifejezést nyert.

Nem merülhet fel többé kétség az iránt, vajon az Országos Könyvtár életre-hívását csupán egy öltetszerű, minden tudatos célkitűzés nélküli osztentatív aktusnak kell-e tekinteni vagy pedig időszerű társadalmi-kulturális szükségletből eredő, megfontolt, küldetészerű alapításnak.

Amiről a könyvtár ünnepélyes alapítólevele nem szólhatott, az világosan és meggyőzően kiderült egy jelentéktelennek tűnő, idáig figyelemre nem méltatott forrásból. Ez a szerény irat becses tanúságtétel az alapító koncepciójáról. Bizonyítja, hogy az Országos Könyvtárt Széchényi Ferenc Magyarország minden népének, minden számbajöhető társadalmi rétegének szellemi kincsesárulául szánta, különös tekintettel a küszöbön álló új kor értelmiségének kultúrateremtő munkájára.

Jegyzetek

1. *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1820*. I. k. Bp. 1905.
2. Ezt az eredetileg egységes levélgyűjteményt az OSZK kézirattára ma nyelvek szerint szétcsoportosítva a következő jelzetek alatt őrzi: Fol. Lat. 1678/I–III. (252 db levél), Fol. Germ. 591. és 883. (28 db levél), Quart. Germ. 591. (70 db levél), Fol. Ital. 36. (2 levél), Fol. Gall. 16. (8 levél), Fol. Slav. 14. (1 levél), Fol. Serb-Ilir. 1. (1 levél). — E tételeken kívül volt még egy Fol. Hung. 562. jelzetű csomag is 114 db levéllel, de ezt 1920 körül, mint önálló tételt megszüntették és alfabetikus rendben szétosztották az akkoriban kialakított ún. Irodalmi Levelestár vegyes sorozatában. Összesen tehát 476 db, Széchényi Ferenchez intézett eredeti levélből áll a gyűjtemény. A keltezesek ideje túlnyomórészt 1802–1804, kisebb részben későbbi.
3. Országos levéltár [rövidítése a következőkben O. L.], Széchényi-család levéltára [rövidítése a következőkben Széch. lt.], I. k. 13. sz. Acta Bibliothecam Széchényiano-Regnicolarem concernentia, II. csomag, 70. sz.
4. *Bártfai Szabó László: A Széchényi Könyvtár első katalógusa*. = Magy. Könyvszle. 1927. 285–319. l.
5. *Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár alapítólevele*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966*. Bp. 1967. 186–187. l.
6. Kollányi, I. m. 51. l. *Fraknoi Vilmos: Gróf Széchényi Ferenc*. Bp. 1902. 226. l.
7. Uo.
8. Uo., 99. l.
9. Uo., 141. l.
10. Uo., 353. l.
11. Ld. a katalógusok egyes köteteinek címlapjait.
12. Kollányi, I. m. 69. l.
13. O. L. Széch. lt. i. h.
14. *Fraknoi, I. m. 68–70. l. Bártfai Szabó László: A ... gróf Széchényi-család története*. II. k. Bp. 1913. 272–273. l.
15. *Fraknoi, I. m. 103–107. l.*
16. Uo., 112–115., 154–162. l. *Bártfai Szabó, Széchényi-család 295–314., 364–368. l.*
17. *Petermann, Reinhard E.: Wien von Jahrhundert zu Jahrhundert*. I. Teil. Wien–Leipzig–New York, 1927. 373–393. l.
18. *Dezsényi Béla–Nemes György: A magyar sajtó 250 éve*. I. k. Bp. 1954. 22–29. l.
19. *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. Hrsg. von Josef Stummvoll. I. Die Hofbibliothek. Wien, 1968. 267–323., 302–304., 306–309., 340., 343–369. l.
20. *Gemmel-Flischbach, Max Freiherr von: Album des kaiserl. königl. Theresianums (1746–1880)*. Wien, 1880. 5. l.
21. *Wurzbach, Constantin von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I–LX. Teil. Wien, 1856–1891.

22. O. L. Széch. lt. i. h.
23. Kollányi, I. m. 12. l.
24. Wurzbach, I. m. megfelelő kötetében.
25. A cseh arisztokrácia Bécsben élő tagjai közül is többen megkapták a katalógust, így Graf Franz Waldstein és Graf Josef Johann Wilczek.
26. Farkas Gyula: *A magyar romantika*. Bp., 1930. 26., 228. l. *Bucsay Mihály: Szemian Mihály tanulmányútja 1770–1774-ben Halleban, Jénában . . .* Bp., 1942.
27. Dümmerth Dezső: *Göttinga és a magyar szellemi élet*. = *Filol. Közl.* 1961. 351–373. l. *Vorstius, Joris: Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*. 5. Aufl. Leipzig, 1954. 55. l.
28. Dümmerth Dezső: *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg-viszony tükrében*. = *Filol. Közl.* 1966. 405–406. l.
29. Életrajzi adataikat ld. Wurzbach, i. m. megfelelő kötetében.
30. Fraknói, i. m. 113–114. l. Bártfai Szabó, Széchényi-család II. k. 306–310. l.
31. *Marczali Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazása Angliában (1787)*. = *Budapesti Szle.* 1931. 220. k. 26–50., 224–248. l.
32. O. L. Széch. lt., i. h.
33. Uo.
34. Uo.
35. Uo.
36. Dümmerth, Történetkutatás 406. l.
37. O. L., Széch. lt., i. h.
38. Uo.
39. Fraknói, i. m. 94–98. l. Bártfai Szabó, Széchényi-család II. k. 381., 384. l.
40. *Schematismus incliti regni Hungariae . . . pro anno 1804*. Budae, [1804.] 129–130. l.
41. Uo., 287–290. l.
42. *Hajnal István: Az újkor története*. Bp., 1936. 544. l.
43. *Csapodi Csaba: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*. = *Századok*. 1945–1946. 85–137. l.
44. A jezsuita felfogás ui. szaktudománynak elsősorban a hittudományt tekintette; a jezsuita iskolák a világi tudományt sohasem mint öncélt művelték. Vö. *A négy száz éves Jezsuitársaság*. Összeáll. *Bangha Béla*. Bp., 1940. 184., 259. l.
45. *Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában*. II. k. Bp., 1885. 120–133. l.
46. *Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp., 1939. 26–47. l.
47. O. L., Széch. lt., i. h. Megkapta a katalógust Josif Putnik karlócai archimandrita és Atanazije Stojković professzor.
48. *Papp László: A hiteles helyek története és működése az újkorban*. Bp., 1936. 47–49. l. A káptalanok megszólása: 20 római katolikus, 3 görög katolikus. A róm. kat. káptalanok közül 17 a szűkebb Magyarországon (mégpedig 16 a püspöki székhelyeken, 1 Pozsonyban), 3 Horvát-Szlavónországban (Zágráb, Diakovár, Csázma). A gör. kat. káptalanok közül 1 a ruténeké (Munkács), 2 a románoké (Nagyvárad, Balázsfalva).
49. *Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp., 1888. *Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és elözményei*. Bp. 1885.
50. *Hajnal István: Az osztálytársadalom*. = *Magyar Művelődéstörténet*. V. k. Bp., 194., 170–171. l.
51. *Concha, i. m.* 65–68. l.
52. Fraknói, i. m. 263–270. l.
53. O. L., Széch. lt., i. h.
54. Fraknói, i. m. 67–74. l., Bártfai Szabó, Széchényi-család II. k. 271–273. l.
55. *Schwartner, Martin von: Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1798. 507., 547–551., 556–559. l. *Magda Pál: Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest, 1819. 103–114. l.
56. Az 1777-i Ratio Educationis. Ford. és jegyzetekkel ell. *Friml Aladár*. Bp., 1913. 159–197. l.
57. *Hajnal, Az újkor* 585–586. l. *Hajnal István: Az európai város kialakulása*. = *Városi Szle.* 1941. 835–841. l.
58. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. *Klaniczay Tibor*. Bp., 1964. 465–469. l.
59. *Berlász Jenő: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás*. = *Századok*. 1967. 551–558. l.

60. Dezsényi Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada (1705–1805)*. Bp., 1941. 25–26. l.
61. Uo.
62. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. Pándi Pál. Bp., 1965. 80–87. l.
63. Teutsch, Friedrich: *Geschichte der siebenbürger Sachsen*. II. Bd. Hermannstadt, 1907. 430–434. l. Bisztray Gyula: *Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat. = Erdély magyar egyeteme*. Kolozsvár, 1941. 128–129. l.
64. Fraknói, i. m. 94–107. l. Bártfai Szabó, Széchényi-család II. k. 278–294. l.
65. Hock, Carl Freiherr von – Bidermann, Ignaz: *Der österreichische Staatsrath (1760–1848)*. Wien, 1879. 7–12. l.
66. Életrajzi adataikat ld. Wurzbach, i. m. megfelelő kötetekben.
67. Abafi, Ludwig: *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*. I. Bd. Bp., 1890. 3–5., 57–69., 139–157. l. Jancsó Elemér: *Az erdélyi szabadkőművesség kulturális és irodalomtörténeti jelentősége a XVIII. században*. Cluj, 1934. 3–4. l. *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. I. Bp., 1957. XI–LIX. l.
68. Fraknói, i. m. 133–136. l. Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp., 1900. 165. l.
69. Fraknói, i. m. 120–129. l. Olofsson, Placid: *Gróf Széchényi Ferenc irodalompártolása*. Pannonhalma, 1940.
70. Fraknói, i. m. 118–120., 165–168. l.
71. Friml, Ratio Educationis 21. l.
72. Csóka Lajos: *A Kír. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története*. Bp., 1940.
73. Benda Kálmán: *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában*. = *Tört. Szle.* 1965. 399–403. l.
74. Uo., 391–408. l.
75. Borotvás Nagy Sándor: *Közgazdasági művelődésünk kezdetei*. Bp., 1938. 207–208. l.
76. V.ö. Schwartzner, i. m. 2. Aufl. II–III. Teil. Ofen, 1811. 457–458. l.
77. Jancsó, i. m. 9–11. l.
78. Olofsson, i. m. 41–42. l.
79. Ballagi, i. m. 590–593. l.
80. Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv*. Béts, 1790. 128–190. l.
81. Dümmerth, *Történetkutatás* 403. l.
82. Schwartzner, i. m. 2. Aufl. II–III. Teil. 445–447. l.
83. Ballagi, i. m., Concha, i. m.
84. *Magyar Könyvszemle*. 1927. 285–319. l.
85. Schwartzner, i. m. 1. Aufl. 565. l.
86. *Magyar Hírmondó*. 1799. 751–752., 766–767., 783–784., 799–800. l.
87. Kornis Gyula: *Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája*. Bp., 1944. 97., 171–172. l.
88. O. L., Széch. It., i. h.
89. Gáldi László: *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 40–76., 76–106., 144–195., 135–138. l.
90. Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962. 177–183. l.
91. Hómvn Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Bp. 1920. 25–28. l.
92. A magyar föld tudományos megismeréséről. Prinz Gyula: *Magyar földrajz. Magyarországnak tájrajza*. Bp., (1936.) 77–78., 85. l. = Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál–Bartucz Lajos: *Magyar föld – magyar faj. – Havass Rezső: Magyar földrajzi könyvtár*. Bp. 1893. 32–62., 115–120., 131–133., 136–159., 308–317. l.
93. Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*. Bp., 1936. 184–236. l.
94. Ballagi, i. m., Borotvás Nagy, i. m. 116–117., 201–207. l. Dezsényi–Nemes, i. m. 23–24. l.
95. Eckhart, i. m. 116., 234. l. Szentpétery Imre: *A bölcsészettudományi kar története*. 1635–1935. Bp. 1935. 294–295. l.
96. Lukinich Imre: *A magyar bibliográfiaírás első kísérletei. = Magyar Könyvszemle*. 1925. 6–18. l.
97. Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Bp. 1936. 234–235. l.

98. Györy, i. m. 230–232. I. *Gortvay* Tivadar: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. Bp. 1953. 42., 77. 79–80., 168–169. l.
99. Szentpétery, i. m. 287–291. l.
100. Borotvás Nagy, i. m. 134–155., 161–170., 172–182., 186. skk. I. *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505–1805)*. Összeállították: Dóczy Jenő, Wellmann Imre és Bakács István. Bp. 1934.
101. Szentpétery, i. m. 270. l., Borotvás Nagy, i. m. 87., 248., 434., 439. l.

Wie Graf Ferenc Széchenyi die Nationalbibliothek propagierte

*Beitrag zur Bedeutung der Intellektuellen in Ungarn
am Anfang des XIX. Jahrhunderts*

J. BERLÁSZ

Es ist bekannt, daß die ungarische Nationalbibliothek, genauer die Széchenyi-Nationalbibliothek, von Graf Ferenc Széchenyi, einem aufgeklärten Aristokraten, im Jahre 1802 dadurch begründet wurde, daß er seine, 15 000 gedruckte Bände, 2000 Handschriften mehrere hundert Karten, Stiche und Münzen umfassende Hungarica-Sammlung der Nation übergab. Mit diesem Akt hat er zugleich auch den Grundstein des Ungarischen Nationalmuseums gelegt.

Die vorliegende Studie ist bestrebt, eine Frage im Zusammenhang der Gründung zu beantworten, die von der älteren Geschichtsschreibung — wegen mangelnder Gesichtspunkte zur Betrachtung der Sozialgeschichte — außer Acht gelassen wurde. Die Frage lautet: War die Gründung einer Nationalbibliothek an der Schwelle des 19. Jahrhunderts, im noch feudalen Ungarn zeitgemäß, d. h. entsprach sie den realen sozialen und kulturellen Bedürfnissen, oder war sie nur ein ehrwürdiger, jedoch der Zeit voreilender Akt eines Mäzens?

In seinem Forschungsverfahren stützte sich der Verfasser auf ein bis jetzt unbenutztes Quellenmaterial, auf jene administrativen Aktenstücke, durch welche der Graf die neu begründete Bibliothek propagieren wollte. Ferenc Széchenyi veröffentlichte nämlich in den Jahren 1799–1815 in insgesamt 15 gedruckten Bänden das Bestandsverzeichnis seiner Bibliothek, und schickte sie, sowohl in Ungarn als auch in ganz Mitteleuropa jenen Persönlichkeiten und Institutionen zu, die eine bedeutende Rolle im wissenschaftlichen, literarischen oder gesellschaftlichen Leben gespielt haben, und bei denen seine Sammlung eine Aufmerksamkeit erwecken dürfte. Die meisten Katalogexemplare wurden natürlich in die Großstädte der Habsburger-Monarchie, nach Wien und nach Prag geschickt, mehrere ließ er Deutschland, vor allem den Universitäten, die von ungarischen Studenten besucht wurden (Göttingen, Jena, Heidelberg, Erlangen, Altdorf und Berlin) zukommen, einige Exemplare gelangten aber bis Polen, Rußland, Italien und England. Die Bedeutung dieser Propagandatätigkeit besteht darin, daß durch die Bestimmungsorte dieser Sendungen der Kreis abgesteckt wird, in welchem mit einem tatsächlich vorhandenen Interesse für Ungarn und seine Kultur rechnen durfte. Als Széchenyi diesem Interesse entgegenkommen wollte, erfüllte er die Pflicht des Ungarntums gegen sich selbst.

Die Hauptfrage des Themenkreises wird jedoch anhand der Katalogexemplare beantwortet, die für das Inland bestimmt waren.

Die vielseitige, konsequente Prüfung der auf uns gebliebenen Expeditions-Verzeichnisse führte uns in erster Linie zur Feststellung, daß Ferenc Széchenyi in einer von nationalen Voreingenommenheiten bereits nicht freien Periode des beginnenden neuen Jahrhunderts mit seiner Bibliothek nicht allein dem Ungarntum, sondern auch den anderssprachigen Völkern Ungarns dienen wollte, unter welchen sich die eigene nationale Sprache und Kultur befördernde Bestrebungen auch bereits gemeldet haben. Széchenyi schickte nämlich die Kataloge auch den prominenten geistigen Vertretern (und Institutionen) der nationalen Minderheiten, Deutschen, Serben, Kroaten, Slowaken, Rumänen und Ruthenen.

Die soziologisch orientierten Betrachtungen führten ebenfalls zu wichtigen Ergebnissen. Es hat sich ergeben, daß Széchenyi, obwohl selbst Mitglied der Feudalaristokratie, durch

seine Erziehung und Bildung jedoch von den feudal-ständischen Anschauungen weitgehend emanzipiert war und den zur bürgerlichen Entwicklung führenden geschichtlichen Prozess bewußt erkannt hat. Dies wird dadurch bestätigt, daß er sich in seiner durch die gedruckten Katalogbände getriebenen Propagandatätigkeit, bei weitem nicht nach der Aristokratie richtete, obwohl diese gesellschaftliche Kategorie vorzügliche kulturelle Verdienste aufweisen konnte, aber auch nicht nach dem hohen katholischen Klerus, dessen Vertreter sich als Sammler und Mäzene ebenfalls hervorgetan haben, ja auch nicht nach den adeligen Mittelgrundbesitzern, die sich durch ihre juristische Erudition eben zu dieser Zeit Teilnahme an der politischen Führung errangen, — sondern nach der neuen, aus dem städtischen Bürgertum und dem besitzlosen Kleinadel entstandenen weltlichen Intelligenz, die überall im Lande zerstreut, ohne jede organisatorische Hilfe, nur mit dem im Verweltlichungsprozeß begriffenen, geistlichen Intelligenz verbunden, ihren heroischen Kampf um die neue „literata Hungaria“ begann.

Der Verfasser legt dar, mit welcher Umsicht Graf Széchényi die wichtigsten Kulturinstitute des Landes (staatliche Universität und Akademien, konfessionelle Kollegien und Lyceen, öffentliche Lokalbibliotheken), sowie die in jeder Sprache der Monarchie tätigen, produktiven Literaten (Gelehrte und Schriftsteller) auch einzeln in Erwägung zog, um Ihnen die bis jetzt entbehrten Kulturschätze und Kulturmittel: die gesammelten Produkte der sich seit dem Humanismus und der Reformation entfalteteten ungarländischen Literatur präsentieren zu können.

Auch eine statistische Aufstellung über die verschickten Kataloge zeigt, daß Széchényi durch die Nationalbibliothek der neuen, sich zur bürgerlichen Bildung bekennenden Intelligenz eine geistige Stütze anbieten wollte. Unter den mit dem Katalog verehrten 356 Persönlichkeiten in Ungarn gibt es nur insgesamt 132 Zugehörige der feudalen Schichten, Aristokraten, hohen Kleriker und Adelige, wogegen die Zahl der besitzlosen, außer dem ständischen Organismus stehenden Literaten 220 erreichte. Der Graf hat nämlich gemerkt, daß diese, einstweilen politisch noch nicht schwerwiegende Schicht, die während der Regierungszeit Josefs II. in den Freimaurerlogen von den traditionellen religiösen und feudalen Vorurteilen befreit, immer mehr zum maßgebenden geistigen Faktor und Fürsprecher der öffentlichen nationalen Meinung wird. Széchényi hat klar gesehen, daß diese Schicht, Träger der zukünftigen gesellschaftlich-kulturellen Entwicklung, die im Lande überall zerstreute, nationale wissenschaftliche und literarische Erbe nicht mehr entbehren kann, daß sie ohne geistige Besitznahme dieser Erbe ihre Mission nicht richtig erfüllen vermag. Deshalb hat Graf Széchényi unternommen, alles was die Ungarn und andere Völker des Landes schriftlich niedergelegt haben, oder im Ausland über Ungarn geschrieben wurde, selbst mit großem materiellem Opfer zu sammeln und im Rahmen einer öffentlichen nationalen Sammlung in der Hauptstadt zugänglich zu machen.